

ԱՐՁԱԳԱՆՔ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԴՈՒՐՍ ԵՒ ԳԱԼԻՍ ԿՈՒՐԱԿԵ ԲՐԵՐԸ

Տարեկան բաժանորդագրենն է հինգ ռուբլի: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «ԱՐՁԱԳԱՆՔ»-ի խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրավաճառանոցում: Օտարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлисе, Редакция „Арцаганек“.

Առանձին Համարները 10 Կ.

Յայտարարութիւնների բաւին 2 Կ.

«ԱՐՁԱԳԱՆՔ»-ԻՆ

կարելի է ստորագրուել 6 ամսով, յուլիսի 1-ից մինչև յունվարի 1-ը 1888 թ. 6 ամսուայ բաժանորդագրինն է 3 ռուբլի:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Բարձրագոյն Հրամանագիր, Ժողովրդական նիւթեր Հաւաքելու կարեւորութիւնը և ծրագրերնր: Նամակ Շուշուց:—ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Վեկտորիա Թագուհի:—ՖԷԼԻԷՏՕՆ: Գայրոցական Տիպեր: Սամաէլ: ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ:—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պետական Խորհրդի անունով Հրատարակուած է Բարձրագոյն Հրամանագիր՝ ներկայ տարուայ մէջ իսկական զինուորական ծառայութեան կոչուող մարդկանց քանակութեան մասին, որով Հրամայվում է, պահպանելով ընդհանուր զինուորագրական կանոնադրութեան մէջ նշանակուած կարգը, ներկայ 1887 թուականին զինուորութեան կոչել. 1) Կայսրութեան բոլոր տեղերում, ուր որ տարածվում է լիշեալ կանոնադրութեան գործադրութիւնը, զօրքը և նաւատորմիղը լրացնելու համար—երկու հարիւր երեսուն և հինգ հազար մարդ, հաշուելով այդ թուի մէջ և նոցա, որոնք, առաջիկայ կոչմանը, կը ներկայացնեն զինուորական ծառայութիւնից ազատող առաջուայ ժամանակի նորընտրական անդորրագրեր և 2) Թէրեքի ու Կուբանի նահանգների և Անդրկովկասի տեղային ազգաբնակչութիւններից—երկու հազար չորս հարիւր մարդ, Կովկասում առանձին կազմակերպուող զօրային մասները լրացնելու համար:

* *

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՒԱՔԵԼՈՒ ԿԱՐԵ-ԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐ

Եթէ ես կարող լինէի հէկ մէկին տալ իմ սիրտը, ես կը տայի այն աղջկան, որ դիւզական տանից է. ես հոգւով կը դառնայի իմ ժողովրդի որդին, հայրը. . .

Մեցկիվեչ:

Ժողովրդին ծառայելու և լաւ ճանաչելու փափագից յառաջանում է մի գիտութիւն,—եթէ միայն կարելի է առ այժմ դրականապէս հաստատուած գիտութիւն համարել,—որ յայտնի է էթնօգրաֆիա (Ժողովրդագրութիւն) անունով: Ծառայել ժողովրդին, առանց ճանաչելու նորան, առանց իմանալու նորա պահանջներն ու պիտոյքները,—դա անհեթեթութիւն է և ինքնախաբէութիւն, և դրա գեղեցիկ օրինակները յաճախ կարող ենք տեսնել մեր խորագէտ իմաստակաների շրջաններում, ուր հայրենեաց բարօրութեան վեհ գործին ծառայելու միջոցները գտնում են արթուն երազների երազահանութեան մէջ: Բայց ով որ տողարուած է մի վսեմ զգացմունքով և ազնիւ գաղափարով, ով որ կամենում է բարձրացնել ժողովրդի հասարակական ու բարոյական դիրքը,—այդպիսիների ուշադրութիւնն է գրուում և հրաւիրում է էթնօգրաֆիան ժողովրդի ներքին բովանդակութեան վերայ, որի մէջ են պարունակվում նորա պատմական իմաստը, դարերի ընթացքում նորա յարգած հնագոյն աւանդութիւններն: Մի այդպիսի շարժման առաջին քայլը Ռուսահայերիս մէջ նկատելի է ներկայ դարուս երկրորդ կիսում: Տողորմած են եղել առաջին հարուած տուողներն սոցիալական մտքերով և ուրիշ գաղափարներով, թէ միայն կամեցել են ունենալ ազգային կրթութիւն և գրականութիւն ուրոյն բնաւորութեամբ հանդերձ,—այդ խնդիրը չէ մեզ այժմ զբաղեցնում: Սակայն անհերքելի իրողութիւն է, որ լիշեալ ժամանակից սկսում են գործել այդ ուղղութեամբ, մտածում են դպրոցներ

վերայ և ստեղծում են նոր լեզու և նոր գրականութիւն, որով և մի մեծ քայլ են անում դէպի ժողովուրդը: Հաւանական պիտի լինի, որ այս ուղղութիւնը ստեղծելու և զարգացնելու նպատակով պէտք է լինին բարոյական, ազգային ինքնաճանաչութեան, գրականական ու գիտութեան տարրերը: Եթէ գրականութիւնը մի հզօր միջոց է այս տարրերը ժողովրդի մէջ մտցնելու, ծաւալելու բարոյական ու հասարակական թարմ ու նորագոյն հայեացքներ, պահպանելու, եթէ կան, իսկ եթէ ոչ—տալու նոցա եւրոպական գիտութիւնների գէթ մի աղօտ շառաւիղը,—այն ժամանակ հասկանալի է մի նոր, մատչելի լեզուի ու գրականութեան անհրաժեշտութիւնը: Ս. Նազարեանի «Հասարակաց Հայախօսութեամբ գորած կրօնի վարդապետարանը», «Հայազգի երեսանների համար առաջին հոգեղէն կերակուրը», «Հանգէս նոր Հայախօսութեան» երկհատոր աշխատութիւնը, Խ. Աբովեանի գրած «Վէրք Հայաստանի» ողբը, այնուհետև նոյն Նազարեանի «Հիւսիսափայլ» պարբերական հրատարակութիւնը և պ. Մ. Աղաբէգեանի «Կռունկ» ամսագիրը լիովին հաստատեցին նոր լեզուի գոյութեան իրաւունքը և հարթեցին այն ճանապարհը, որ տանում է դէպի ժողովրդի գիրկը: Եթէ սկզբում այդ նոր լեզուն այնքան էլ մօտ չէր ժողովրդի բերանում պտտուող բարբառին,—գրաբարի համեմատութեամբ, անկասկած, նա շատ և շատ մօտ էր,—գա հասկանալի և միանգամայն բացադնելի երևոյթ է. նա ենթարկւում էր օտար լեզուների ազդեցութեան, ծանրանում և հեռանում էր իւր իսկական տիպարից: Վաղ թէ ուշ էլ նա պիտի հեռանար ժողովրդական բարբառների ընդհանուր տիպարից՝ անգամ և այն միակ բարբառից, որից նա ծնունդ և սնունդ է առել, և այդ պիտի լինէր այն ժամանակ, երբ կը հաղորդուէին նոր գիտութիւններ ու նոր մտքեր: Այս երևոյթը անխուսափելի է այն հասարակ պատճառով, որ նոր մտքերի համար անհրաժեշտ է և նոր բառերի ու գարձաւածների պաշար,—ուսումնականների արուեստական լեզուն միշտ և ամեն տեղ զանազան է եղել ժողովրդական բարբառներից: Այսպէս էլ լեզուն մի կողմից հարստանում է, միւս կողմից նա կորցնում է ժողովրդական ոգին, կօլորիտը և թարմութիւնը: Նոր լեզուով գրողները, չնչին բացառութեամբ, սկզբում ընկնում էին ծայրայեղութեան մէջ, և արուեստականութիւնը աչքի էր ընկնում. միւսները, ընդհակառակը, զուտ տեղական բարբառով էին գրում ժողովրդի ընթերցանութեան համար, անտարակոյս, սահմանափակ շրջանի համար: Նոր լեզուն ճոխացնելու իսկապէս միջոցը բարբառներից օգտուելն էր, որ մինչև օրս էլ համարեա անիրագործելի է մնացել. . . Այնու ամենայնիւ այդ ժամանակ կար մի մաքառում, մի կռիւ. հաստատել մի նորութիւն, առանց մաքառելու դարերից մնացած մի աւանդական հնութեան դէմ,—անհնարին է: Նոր ուղղութեան պատկանողները պիտի մաքառէին ի-

րանց ժամանակակից անգրապատմականների հետ, որոնք արհամարհելով արհամարհում էին գուհիկ լեզուն, որի ապագան շատ մեծ էր, և չէին կամենում սրբապղծութիւն գործել, մեղանչելով գրաբարի դէմ: Սակայն այդ կեղծ-կլասիկների յամառ ընդիմակցութիւնը և ժամանակի ոգու պահանջներն ըմբռնելու ընդունակութեան լիովին բացակայութիւնը թէև մասնաւոր խոչընդոտներ ու դժգոհութիւններ էին առաջ բերում, բայց և այնպէս այդ հին ստպետների նիզակները ջարդ ու փշուր եղան, իրանք էլ տապալուեցան և յողթութեան դափնին տարան նոր ուղղութեան կուսակիցները: Յաւալին այն է, որ այդ պայեացները ի սպառ չանհետացան. այժմ իսկ կան անհատներ—գոքա ի հարկէ գտնվում են մահուան ճգնաժամի մէջ,—որոնք «երիտասարդ գիտնականի» տիտղոսը (իմս «գիւղական խալիֆայութեան») ստանալու համար շարում են մի քանի փթած բան մեռած լեզուով: Անտարակոյս, գոքա մեզանից մի քանի դար առաջ պիտի ապրէին. իսկ ներկայումս նոքա միայն արժանի են մեր կարեկցութեան. . . Թողնենք այդ:

Նոր լեզուն սկսում է աճել ու զարգանալ: Երևան են գալիս բարբառների ուսումնասիրութեան փորձեր, ուշադրութիւն են դարձնում ժողովրդական ոճերի ու բառերի վերայ, հաւաքում են ժողովրդի բանաւոր գրականութեան մնացորդները, և, եթէ չենք սխալվում, առաջին անգամ հանգուցեալ Միքայէլ Միսնասարեանն է մի փոքրիկ տեղ տալիս այդ բաներին իւր «Քնար Հայկականում»: Այսպէս թէ այնպէս, ժողովուրդը սկսում է ուսումնասիրութեան առարկայ դառնալ, նամանաւանդ երբ սկսան յաճախ-յաճախ երևան գալ պարբերական թերթեր: Պէտք է խօստովանել, որ մեր թերթերն էլ այնքան մեծ ծառայութիւն չեն արել գործիս վերաբերմամբ, բայց և այնպէս մեր պատգամախօս և օգտապարիկ թերթերը չեն զլացել երբեմն-երբեմն գոռալգոչել, թէ պէտք է զգաղուիլ ժողովրդի գրականութիւնով և կեանքի ուսումնասիրութիւնով, իսկ թէ ինչպէս, ինչ եղանակով պէտք է անել,—այդ նոքա թողել են նախախնամութեան տնօրինութեանը: Եւ մեր նոր մարգարէները այնքան ինքնահաւան և ինքնավստահ են, որ առանց այլալուելու ասում են. «մենք ենք Ալլահի ուղարկած մարգարէները, որ եկել ենք թշուառ, կորած հալ ազգը փրկելու այն սոսկալի վտանգից, որին պիտի ենթարկուին, եթէ մեզ չը լսեն հայերը». . . —Ո՛չ, պարոններ, երկբայում ենք, կարծում ենք, որ սուտ, կեղծ մարգարէներ էք. պատրաստ ենք հաւատալու, բայց դժուարանում ենք. հաւատալու ոչ պատճառ ունենք, ոչ էլ առիթ. . .

Տաճկահայերի մէջ ժողովրդական գրականութեան և կեանքի ուսումնասիրութեան գործը անհամեմատ առաջ է գնացել: Կա մտւոր ապէս այդ ճիւղով սկսել են պարապել դեռ եօթանասնական թուականների սկզբում, և սկսվում է, կարծեմ, Գարեգին վարդապետ (այժմ

եպիսկոպոս) Սրուանձտեանի «Գրոց-Բրոց»-ից, «Հնոց-Նորոց»-ից և «Մանանայ»-ից. իսկ պաշտօնապէս—նոյն թուականներէ վերջերին, այն է՝ 1878 թ. ապրիլի 27-ից երջանկայիշատակ Ներսէս պատրիարքի կոնդակով, որ տալիս է նուիրակի, ուղարկելով իւրաքանչիւրին «յատուկ պաշտօնին, զի վիճակագրեսցէ գեկեղեցիս և զգպրոցս և զվանօրայս ազգիս, զշէնս և զանշէնս և զկալուածս նոցա, և հաւաքեսցէ զկարեւոր տեղեկութիւնս զորպիսութենէ ժողովրդեան և զներկայ կացութենէ նոցին, ըստ յատուկ պատուիրանաց մերոց, և յուսով բարօրութեան և բարեկարգութեան Հայաստան աշխարհի՝ մխիթարեսցէ զամենեսին»։ Նախ քան պատրիարքական կոնդակը և նուիրակներ ուղարկելը՝ երկիրն ու բնակիչներն ուսումնասիրելու, ասացինք, կային այդ ուղղութեամբ գրուած աշխատութիւններ, ինչպէս հ. Սրուանձտեանի յիշեալ աշխատութիւնները, հ. Արիստակէս վարդապետ (այժմ եպիսկոպոս) Սեդրակեանի «Մշեցոց Քնարը». բայց այդ կոնդակից ու նուիրակներ ուղարկելուց յետոյ, նկատելի կերպով աւելանում են այդ աշխատութիւնների և գործով պարագիծների թիւը։ Վահան վ. Պարտիզակցին հրատարակում է «Խօսք զհայրենեաց» հրատարակական դասախօսութիւնը (1879), Գ. եպ. Սրուանձտեանը լոյս է ընծայում «Թորոս Աղբարի» առաջին հատորը (1879), «Համով Հոտով» (1884) և ապա՝ «Թորոս Աղբարի երկրորդ հատորը (1884)։ Այս երկուսը հանդուցեալ պատրիարքի ուղարկած նուիրակներից են։ Սակայն, բացի հոգեւորականներից, անձնատուր են լինում այդ գործին և աշխարհականներ։ Պ. Մ. Միրախորեանը հրատարակում է «Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի»¹⁾ (1884—1885). պ. Յ. Ալլահ-

վերդեանը լոյս է ընծայում մի պատուական աշխատութիւն, «Ուլնիա կամ Զէյթուն» վերատառութեամբ (1885), պ. Գ. Շէրենց—«Վանայ Սազը» (1885)։ Ռուսահայերիս՝ գոնէ Անդրկովկասի բնակիչների մասին մի ժողովրդագրական, կենցաղավարական ամփոփ գրուած չունենք։ Հեռաքրքրուողը ուշի ուշով պիտի հետեւէ մեր լրագրութեան և կազմէ իւր կիսատ-պուտ յիշատակաւոր մեր ներքին կեանքի մասին։ Սակաւաթիւ են մեր կողմի հայերի բանաւոր գրականութեան ժողովածուներ. յայտնի է մեզ միայն պ. Տէր-Աղէքսանդրեանի «Թիֆլիզեցոց մտաւոր կեանքը» և պ. Տ. Նաւասարդեանի տետրակներն։

Նի մէջ դնել անկարելի է եղել, բայց և այնպէս իւր նամակում նա աւելացնում է, թէ «ինչ անկախ պատճառներով, կարելի չէ կանոնաւոր տեղեկութիւն հրատարակել առ այս»։ Ընդունում եմ, բայց կարելի չէ ընդունել այն, որ ես չարգելի պարոնի յառաջաբաններին տուել եմ այնպիսի իմաստներ, որոնք պ. տեղագիր—ուղեւորի մտքին ու նպատակին համաձայն չեն, որովհետեւ, եթէ այնտեղ չեն արտայայտուած պ. Միրախորեանի միտքն ու նպատակը, ես լիովին կարող եմ գուշակել և նորս համապատասխան գրել։ Պ. Միրախորեանը աւելացնում է ևս. «ինչ որ գրած էք, նոյնչէն շատ տարբեր պիտի գրէիք, եթէ չիրաւի մօտէն տեղեկութիւն մ'ունենայիք այն ամենատեսուր հանգամանաց և գիտարութեանց վերայ, զորոս տեղուցս գրաքննութեան ժողովի ժամանակին պարբերաբար չարոյց մեզ դէմ, վերցունել տալով ձեռագրին մէջէն բաղմաթիւ կտորներ. . . միթէ կը հաւատայք որ հետազոտութեամբ և բաւական ընդարձակօրէն չէինք խօսած նաեւ երկրի բնական հարստութեանց վերայ, Հայաց ընդարձակ հողատիրութեան վերայ և անոնց դրացի օտար ազգաբանութեանց նիստ ու կացի վերայ, ինչպէս և զայն մերայնոց հետ բաղդատելու մասին», . . . Ի՞նչ անէ ընթերցողը, երբ կարգաւոր պ. Միրախորեանի աշխատութիւնները, չ'պիտի կարողանայ ոչինչ բաւականութիւն ստանալ։ Յարգելի պարոնի ճանապարհորդական նկարագրութիւնները լաւ ուղեցոյց են. ով որ կամենայ ճանապարհորդել դէպի Արեւելեան Տաճկաստան, համարձակ կարող է ձեռքում ունենալ այդ գրուածքը և ուղեւել իւր ընթացքը դէպի այն կողմը, ուր կամենում է գնալ։ Պ. Միրախորեանը, խոստովանում եմ, կաշկանդեց իմ ձեռք ու ոտքը, և այժմ ես շատ գիտաւորանում եմ որոշ պատասխան տալ։ Կամայ-ակամայ այդ էլ պիտի ընդունեմ։ Իսկ յառաջաբանները, անձնագրութիւնները, ներբողները։ Արիստ, այն ժամանակ ձեր աշխատութիւնը աւելի մեծ գին կ'ունենար։ Իւր յառաջաբաններում պ. Միրախորեանը չէ դիմել աշխատութիւններին ու զանազան ոճերի, իւր միտքը հստակացնելու համար, այլ հետեւել է ուրիշների աղեղ օրինակներին։ Լաւ աշխատութիւնը ինքը կը խօսի իւր մասին, կը գրաւէ բանասէրների ուշադրութիւնը և կ'արժանայ նոցա անաչառ խօսքին։

Յաւում եմ, որ այժմ չեմ կարող բաւականութիւն տալ պ. Միրախորեանի ցանկութեան—քննադատել նորս աշխատութեան և երրորդ մասը։ Ներկայ չօգուածիս մէջ չարգելի պարոնը կարող է գտնել և իւր գրքի թերութիւնները, ուսկայն երբ ձեռք կը բերեմ նիւթի վերաբերեալ բոլոր աշխատութիւններն, այն ժամանակ ես պիտի խօսիմ մեր տաճկաբնակ եղբայրների կեանքի ու բանաւոր գրականութեան ուսումնասիրութեան նուիրած երկաւրիս թիւնների առ թիւ։

¹⁾ Այժմ իսկ, թէև ուշ, ես կը կամենայի վերջացնել իմ հաշիւը պ. Մ. Միրախորեանի հետ—«Արձագանք»-ի ընթերցողները թերևս չեն լինի իմ մի թեթև նկատողութիւնը պ. Միրախորեանի աշխատութիւնների մասին (տե՛ս «Արձագանքի 1886 թ. № 25)։ Այս նկատողութիւնը գրելու ժամանակ որովհետեւ ես չէի ունէր, որ մեր պարբերական թերթերը չը զլացան իրանց խօսքն արտայայտելու չարգելի պարոնի աշխատութիւնների առթիւ, ուստի ես բաւականացայ միայն մի քանի թեթև նկատողութիւններով գրքի բովանդակութեան մասին և ստացայ իմ մոլորութեան արժանի վարձը։ Այն չօգուածում ես անկարկեցի այն տգեղ և անհամակրելի երևոյթի վերայ, որ նկատելի է Կ. Պոլսում հրատարակուած գրքերում—հեղինակները, թարգմանիչները չեն զլանում թէ յառաջաբաններով և թէ մասնաւոր նամակներ տպագրութիւնով շաղաքաւոր գովեստներ ու ներբողներ թափել իրանց վերայ։ Այդ նկատողութիւնն էլ դիւր չէր եկել պ. Միրախորեանին, անշուշտ դիւր էլ չէր գալ և ուրիշներին։ Այդ բոլորի փոխարէն պ. Մ. Միրախորեանը մի բաց նամակ էր ուղղել իմ հասցէին («Արձագանք» 1886 № 32), որին և այժմ հակիրճ կը պատասխանեմ։

Յարգելի պարոնի գրութեան գլխաւոր նպատակն է մի քանի կարեւոր ծանօթութիւններ տալ, որ գրքի յառաջաբա-

Այս համառոտ, գուցէ և ոչ լիովին ճիշտ, տեսութիւնից երևում է, որ ժողովրդական կեանքի և բանաւոր գրականութեան ուսումնասիրութեան հարցով դեռ նոր են սկսել զբաղուել, և կամաց-կամաց բազմանում է պարապողների թիւը. ընդ սմին նկատելի է, որ մի քանիսների համար այդ գործը մի պաշտելի պարտականք է և ամենայն եռանդով ծառայում են նորան:

Յայտնի է, որ ժողովրդի բանաւոր գրականութեան վերայ պարտ ու պատշաճ ուշադրութիւն են դարձնում Գերմանիայում երկու արիւնակից եղբայրներ՝ Վիլհելմ և Յակովբ Գրիմմ, որոնք այս ուղղութեան առաջին շարժիչներն են հանդիսանում: «Բոլոր եւրոպական ազգերը, ասում է Կոստօմարովը, ցոյց են տալիս սէր և յարգանք դէպի ժողովուրդը և նորա գրականութիւնը: Ամեն տեղ հաւաքել են ժողովրդական երգեր, բացադրել և մեկնել են նոցա, նմանել նոցա. ամեն տեղ—եւ գիտութեան, և՛ գրականութեան մէջ,—ժողովրդական բանաստեղծութեան ու կեանքի ուսումնասիրողներն ունեցել են իրանց ներկայացուցիչները: Վալտէր-Սկօտտ և Թօմաս-Մուր անգլիացի բանաստեղծները իրանց բանաստեղծութիւնները գրելու համար ոգևորվում էին ժողովրդական երգերով: Գեթէի բազմահնչիւն քնարը իւր ամենաբնական երգերը նուագելիս ենթարկվում էր հին գերմանական «լիդերի» (երգերի) եղանակների ազդեցութեան: Ուլանդի բալլադաներն այնքան մօտ են իրանց սկզբնական աղբիւրին, որ նոքա փոխարինում են ժողովրդի նախկին, սեպհական բալլադաները: Բազմաթիւ կորեոր վաստակներ նուիրում են ժողովրդի ուսումնասիրութեան, հետազոտութեան և հրատարակութեան: Անգլիացիների հին բանաստեղծութիւնների հարուստ ժողովածուները, որ հրատարակել է Պերսին, քաջ ապացուցեցին ժողովրդական երգերի անհրաժեշտութիւնը պատմութեան և գրականութեան համար: Վարտօնի անգլիական բանաստեղծութեան քառահատոր պատմութիւնը գեղեցիկ օրինակ է, որ ուսումնականները գնահատում են ժողովրդի սեպհականութիւնն և ժառանգութիւնը: Պակաս չէ Էլլէսի, Բէյստոնի և ուրիշների աշխատութեանց արժէքը: Ջեմսոնի «Հին բալադաներն» և Վալտէր-Սկօտտի «Եօրդերի» ժողովրդական երգերի ժողովածուն կարելի է առաջարկել որպէս ժողովածուների պատուական օրինակներ... Գերմանիայում նշանաւոր են Գերէսի, Բրէնտանօի, Հերլախի աշխատութիւններն... Նոքա ոչ միայն բաւականանում էին իրանց հայրենեաց նիւթերի մշակութեամբ, այլ զբաղվում էին ուրիշ ազգերի բանաստեղծութիւններով, այսպէս, Գրիմմ եղբայրները, Բիւշինգ և Վօլֆ ծանօթացրին գերմանական հասարակութիւնը սկանդինաւեան, սլաւօնական և բօմանական ազգերի ու ցեղերի ժողովրդական հարստութեան հիտ: Բոլոր ազգերի առաջ գերմանացիները կարող են

հալարտանալ իրանց անմահ Հերդերով, որ վերջնական հարուած տուեց նախկին կարծիքներին և անխախտ հիման վերայ դրեց ազգութեան ուսումնասիրութեան դրոշակը: Աւելորդ չեմ համարում յիշել այստեղ և տ. Տալվիի աշխատութիւնը, որ կրում է «Փորձ ժողովրդական երգերի բնաւորութեան» վերնագիրը: Փրանսիացիները, որ առաւել ուշ ազատուեցան կլասիքականութեան լծից, երկար ժամանակ յամառութիւն էին ցոյց տալիս բօմանտիզմը սուտ ու սխալ հասկանալու վերաբերմամբ,—այսու ամենանիւ նոքա էլ կարող են ցոյց տալ իրանց ուսումնականներից այնպիսիներին, որոնք ծառայութիւն են արել, գործելով այդ ուղղութեամբ. Փօրէլը հաւաքել է յունաց երգերը, Ամպէր, Մարմիէ, Հենրիկոս Բլազ, Շարլ Նօտիէ և ուրիշները: Սպանիացիները դեռ XVI դարում ունէին ժողովածուներ:—Ձուիցէրիայում, Շվեդիայում, Դանիայում ուսումնականները նոյնպէս պարապել են այդ սուրբ կայով:—Սլաւոնական երգերը մի քանի անգամ են հրատարակուել. բայց նիւթերի հարստութիւնը այնքան մեծ է, որ բաւականին շատ աշխատութիւն պէտք է գործ դնել այն ունենալու, ինչ որ ունին գերմանացիները: Սերբերը ունին Վուկա Սաեֆանովիչի հաւաքածուն, Սլովակները—Կօլարի ժողովածուն, Լեհացիները—Վոյցիցկիներ, ժեգօտա Պաուլիններ և ուրիշներին, հարաւային Ռուսիոյ երգերը հաւաքել են Վացլաւը, ժեգօտա Պաուլինը, Մաքսիմովիչը, Սրէզնեովսկին, որ հրատարակել է պատմական բանաստեղծութիւնների մի ահագին պաշար ծանօթութիւններով հանդերձ, և ուրիշներին»...¹⁾ Ռուսաց մէջ այս ուղղութեամբ գործողները մի կաճառ են կազմում, սկսած Կիրշի Դանիլովից՝ Աֆանասիով, Բիւնիկով, Կիրէևսկի, Դալ, Վոստոկով, Պասսիկ, Սախարով և շատ ուրիշները:

Այս ընդհանուր եւրոպական շարժման հետեւանքն է լինում բօմանտիկական շփոթան: Այդ շփոթանի կուսակիցները՝ մտնելով ժողովրդի մէջ, հինը, անցեալը վերականգնելու ցանկութեամբ, չէին կարող ուշադրութիւն չգործնել ժամանակակից աւանդութիւնների վերայ, որոնք ապրում և պտտվում էին ժողովրդի բերանում որպէս հէքիաթ, երգ, հանելուկ կամ պահպանուել են ժողովրդական նիստ ու կացի մէջ, որպէս ծէս, վիճաբանութիւն, նշանակներ և այլն... Նոքա ոգևորվում էին հնութիւններով, հոգևով-մտքով սլանում էին դէպի անցած-գնացած գեղեցիկ ժամանակները, և բանաստեղծները իրանց երգերում դրուատում էին նախնիքներին և նոցա սխրագործութիւնները: Բաւական չէ այդ. ամենայն եռանդով անձնատուր էին լինում ժողովրդի բանաւոր գրականութեան և մտաւոր հարստութեան արձանագրութեան, և այդ մնացորդներում նոքա տեսնում էին հեթանոսական, առասպելախօսական հնութիւն, որ ապրել է մի քանի դար, որ և, բնականաբար, այդ ժամանակա-

¹⁾ Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи, 1843.

միջոցում կերպարանափոխուել է: Իւրաքանչիւր Հէքիա-
թում լինում են Հին ժամանակի արձագանքներ. արժէ
միայն դէն ձգել ժամանակի դրած Հետքերը, այս կամ
այն գունաւոր քողը, և միջից դուրս կը գայ Հնագոյն
ժամանակի հաւատալիքը, հեթանոսական աւանդութիւ-
նը կամ սնապաշտութիւնը: Ժողովրդական հնութեան,
առաւելաբանութեան և ժողովրդական բանաստեղծու-
թեան ուսումնասիրութեան աւելի նպաստում են այդ
գրոյցներն ու ասացուածքներն, երբ ենթարկում են
նոցա համեմատական վերլուծութեան, այն ևս օժան-
դակութեամբ համեմատական լեզուագիտութեան: Ար-
դարեւ, սկզբում լուսամտիկի կուսակիցները չէին որո-
շում. բաժանում Հեթանոսական տարրերը քրիստո-
նէական տարրերից. նոցա մինչև անգամ դիւր էր
գալիս քրիստոնէութեան և Հեթանոսական տարրերի
խառնակութիւնը: Այդ ժամանակից ժողովրդական բա-
նաստեղծութիւնը, որպէս բանաւորը, նոյնպէս և գրա-
կանը, դառնում են ուսումնասիրութեան առարկաներ,
և ժողովուրդը, որ պահպանել է այս մնացորդները, դառ-
նում է սիրելի և յարգելի: Ստեղծվում է և մի անտիք
իդէալ, որ խրախուսում և ոգևորում է շատերին, բայց
աւանդ... այդ բոլորը շատ երկար չէ տևում: Այսու ա-
մենայնիւ մոռացվում է աշխարհաքաղաքագիտութեան
(կոսմօպօլիտիզմ) գաղափարը և սկսում են զբաղուել
իրանց ժողովրդով, ինչպէս այդ օրինակը ցոյց է տալիս
Գերմանիան. նա ճիշդ է թափում ուսումնասիրել իւր
ժողովուրդը, իմանալ նորա պատմական առանձնայա-
կութիւնները, իւր ժողովրդի ձգտումները, իդէալները:
Առաջ մտածում էին իւրաքանչիւրին այնպէս կրթել ու
դաստիարակել, որ նա աշխարհաքաղաքացի լինի, բայց
այդ թողնում են և սկսում են հաւաքել Հէքիաթներ և
ժողովրդական Հէքիաթներ: Բազմաթիւ մարդիկ շրջում
են գիւղեր, անց են կացնում ժամանակը գիւղական
խրճիթներում և խոսակցում, ուշի ուշով լսում են ժո-
ղովրդի խօսակցութիւնը, ժողովում են Հէքիաթներ, եր-
գեր, աւանդութիւններ, միով բանիւ նոքա մտել էին
ժողովրդի գիրկը, գտնվում և գործում էին իրական
կեանքի մէջ:

Մ. Բարխուդարեան:

* *

ՆԱԽԱԿ ԾՈՒՇՈՒՅ

16 յունիսի 1887 թ.

«Արձագանք»-ի ընթերցողներին արդէն յայտնի է, որ
քաղաքիս Ղաղանչեցոյց Ամենափրկիչ եկեղեցոյ մեծածախ
շինութիւնն աւարտելուց չէտոյ շուշեցի պ. Թ. Թամիրեանը
յանձն էր առել նորակառոյց եկեղեցոյց կաթողիկէն իւր
սեպհական ծախքով շինելու: Բայց այժմ, ինչպէս խօսում
են, նա մի քանի ժողովրդականների անհամաձայնութիւնից
և մեծամասնութեան էլ համաձայնութիւնից վերաւո-

րուելով՝ չեա է կասել իւր նախամտադրութիւնից: Սակայն
վճռելով իւր բարեգործական նպատակի համար որոշած գու-
մարն անպատճառ ծախուել՝ մտադիր է «շին հանգստարան»
կոչուած թաղում մի եկեղեցի կառուցանել:

Ինչքան էլ դժուր լինի պարոնի մտադրութիւնը, այ-
նուամենայնիւ մենք կասենք, որ ունենք քաղաքի կենտրո-
նում հոգեւոր իշխանութեանը պատկանեալ սեպհական գե-
տին, ունենք օրինակական հոգեւոր դպրոց, բայց չունենք
դպրոցի շէնք.— հոգեւոր իշխանութիւնը, կամ դպրոցի հոգա-
բարձութիւնը տարեկան 500 ռուբլի վարձ են տալիս այն
տանը, ուր այժմ գետեղվում է օր. դպրոցը: Աւելի լուս չէր
լինի արդեօք, որ պ. Թամիրեանը իւր նախաձեռնական գու-
մարը գործադրէր այդ գետնի վերայ կառուցանելի դպրոցա-
կան շէնքի վերայ: Կարծում ենք, որ օր. դպրոցի համար
սեպհական շինութիւն ունենալն մեծ բարեգործութիւն
պէտք է համարուի:

Քանի որ մեր խօսքը՝ մասամբ օրինողական դպրոցի շէն-
քի համար է, ուստի հարկաւոր ենք համարում մեր վերե-
ջելած գետնի վերաբերութեամբ մի քանի տեղեկութիւն-
ներ հաղորդել «Արձագանք»-ի բանասէր ընթերցողներին:—

Այս գետնինը կոչվում է «Ջրաբերդեցոյց եկեղեցատեղի»:
Շուշեց վերին թաղում բնակուող մի բուռն ժողովուրդ՝ ըստ
մեծամասնութեան Ջրաբերդից գաղթած՝ 1860-ական թուա-
կաններում կամենալով իրան համար առանձին եկեղեցի ու-
նենալ՝ գիմում է հոգ. իշխանութեան և ձեռք է բերում
առաջնորդական տան կից գտնուող այդ բաւականին ընդար-
ձակ գետնինը. սակայն անկարող լինելով իւր ցանկութիւնն
իրաւորեալով՝ այդտեղ իւր սեպհական ծախքով եկեղեցի կա-
ռուցանելու, գետնինը մնում է դարձեալ գետնին հոգ. իշխա-
նութեան իրաւասութեան ներքոյ, մինչև որ 1878-79 թ.
պարսպապատել է տալիս նորան Ղարաբաղի նախկին կառա-
վարից Արիստակէս վարդ. (այժմ եպիսկոպոս) Սեդրակեանը՝ հո-
գալով նորա ծախքը քահանայացիներին և բարեկէր ազգա-
ջինների կամաւոր նուիրաբերութեամբ:

Հէնց այդ միջոցին (1879 թ.) ծագում է մի կարեւոր
հարց—Շուշեցի հանգուցեալ Անդ. Խանդամիրեանի կտակի
խնդրը, որի հետ ևս չենք զլանում ծանօթացնելու «Արձա-
գանք»-ի ընթերցողներին:

Ա. Խ. մի քանի տասնեակ տարիներ սորանից առաջ իւր
կենդանութեան ժամանակ իւր վաղաթառամ որդու՝ Միա-
ցականի՝ չիշատակին կտակում է տասը հազար ռուբլի առ-
տուածահաճոյց նպատակի համար, որի կտակակատարներ և
նշանակում է Բ. Բէկլուրեանին և Յ. Ուռեկէլեանին: Այս գու-
մարն որ և է առտուածահաճոյց գործի համար ծախելու ի-
րաւունքը հանգուցեալը թողնում է կտակատարներին: Դեռ
1879 թ. հանգուցեալի մեկս որդի Արիստակէսի մահուան
ժամանակ տրած կտակից երևում է, որ այդ գումարը հաու-
նելով 35 հազար ռուբլու, շահվում է Մոսկուայի արքունի
գրամատանը: Ուրեմն եթէ 1879 թուից մինչև այսօր էլ
հաշուելու լինինք՝ գումարը 45—50 հազարի կը հասնի:
Թեմիս սրբազան առաջնորդները՝ սկսած նոյն իսկ գեր. Սեդ-
րակեան Սրբազանի փոխանորդութեան օրից՝ միշտ աշխա-
տում և ձգնում էին համոզելու կտակակատարներին, որ այդ
գումարը գործադրեն չիշեալ գետնի վերայ մի օրինողական
ուսումնարան և նորան կից մի առաջնորդական եկեղեցի
կառուցանելու, փառաւոր կերպով արձանագրելու խոստմամբ
հանգուցեալի չաւերժական չիշատակն այդ շինութեան ճա-
կատին: Սե ահա Սաքինեան սրբազանի օրով կտակակա-
տարները խոստանում են ընդունելու այս առաջարկութիւնը:

որի համար և 1884 թ. գրաւոր խոտմնագիր են տալիս հոգ. իշխանութեան: Ի հարկէ, մի յաջալիսի վրեժ գործ, ինչպէս առ հասարակ պատահում է մեզանում, հեշտութեամբ չէ կարող գլուխ գալ, մանաւանդ որ այդ գումարն աճում է դրամատան մէջ Խանդավանդանի միւս սրղինքի դրամոց հետ խառն ի միասին: Ասում են Արիստակէսի որդին չէ համաձայնվում բաց թողնել այդ գումարը, իրան համար մի նշանաւոր մաս պահանջելով: Ահա բեզ նոր ձեռի կտակ. Նւ դորս համար էլ մինչև այսօր գործը կախ է մնում: Կարծում ենք, հանգուցեալի կտակը մեռեալ տառ պիտի մնայ լուր թղթի վերայ. բայց Աստուած տա, որ մեր կարծիքը չ'իրագործուի: Այլև կարծում ենք, որ հանգուցեալի յիշատակը յաւերժացնելու համար անպատճառ պէտք է և ժամանակ է, որոնց վերայ սրբազան պարտականութիւն կայ դրած, ստանալ դրամատանից այդ գումարը և կտակարարի կամքը կատարել, որպէս զի նորա կտակը «ձայն բարեաւոյ յանուպատի» չ'մնայ և հասարակութիւնը «չիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եկեղեցի» կարգաւոր՝ փառաբանէ հանգուցեալին մինչ ի բարձունս Աստուծոյ:

Քանի որ Խանդավանդանի կտակի գործն այսպէս կախ ընկած մնում է, ինչ վնաս ունի եթէ պ. Թամբեանը, որ որոշել է այժմէն իսկ տասը հազար ռուբլի ծախել աստուածահաճոյ գործի վերայ, ձեռնարկէ օր. դպրոցի շինութեան մեր յիշած գետնի վրայ: Իսկ երբ դուրս կը գայ Խանդավանդանի կտակած գումարը, այն ժամանակ շատ տեղեր, պակաս պակաս, ամենահարկաւոր թերութիւններ ունենք լրացնելու:

Ա. Կ. Գ. :

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՎԻՍՏՈՐԻԱ ԹԱԳՈՒՂԻ

(Նորա յօդակների առթիւ):

1837 թ. յունիսի 20-ին վախճանուեցաւ ժողովրդից սիրուած Անգլիայի Վիլհելմ Գ թագաւորը, չը թողնելով իրանից լետոյ ոչ մի ժառանգ: Դա՛հ բարձրացաւ նորա եղբոր, Կէնտի դքսի, դուստր Վիկտորիա-Ալեքսանդրինան: Աղջիկը միայն տասն և ութ տարեկան էր, իսկ երկրի գործերի գրութիւնը չափազանց ծանր, որ և պահանջում էր արմատական վերանորոգութիւններ: Հին-անգլիական անհամբեր, անձնապաշտ և ինքնասէր ազնուապետութիւնը իսկապէս բոլորը իւր ձեռքում ունէր պահած: Մարտնչել դորա հետ հեշտ չէր, բայց և այնպէս այդ մարտը անհրաժեշտ էր—վերանորոգութեան ճանապարհը վաղուց բացել էր Վիլհելմ Գ-ը և շեղուել այդ ճանապարհից նոր կառավարչունհին չէր կարող: Բայց ինչ անձնաւորութիւն էր այդ աղջիկը, որը ստիպուած էր վերցնելու կուսակցութիւնների կռուի ծանր ժամանակներում լայնատարած թագաւորութեան սանձը: Դա գեղեցկագէժ, անհոգ և ուրախ երիտասարդ մի արարած էր, ճշմարիտ, լաւ կրթուած, մասամբ ծանօթ թագաւորութեան գործերի հետ, բայց աւելի սիրող երի-

տասարդական ուրախութիւնները, զբօսանք, որս: Դժուար էր ենթադրել, որ յառաջագիմութիւնը սպասէր այդ տեսակ մի կառավարչունհուն, բայց նորան, ճշմարիտ սպասում էր յառաջագիմութիւնը, և միայն այն յատկութիւնների համար, որոնք ամենից քիչ էին համապատասխանում կառավարչունհուն իմաստութեան: Ժողովուրդը և մերձաւորները յանկարծ սիրեցին նորա երիտասարդութիւնը, անարուեստականութիւնը և մաքրութիւնը: Նորա թագաւորութիւնը իսկապէս մի ժողովրդական տօնախմբութիւն էր, որը յիշեցնում էր «Հին-Անգլիայի» ուրախութիւնը: Առաջին օրերից իսկ անեկ-գօտներ էին պատմում, ինչպէս թագունհին որսի ժամանակ կորցնում էր թագաւորական թղթերի բանալիները և ինչպէս աշխատում էին պետական ծառայողները և հասարակ մարդիկ գտնելու այդ բանալիները՝ երիտասարդ թագունհուն կամքը կատարելու համար: Այս բանը թագունհուն զբաղեցնում էր այնպէս, ինչպէս մեծերին զբաղեցնում են մանուկների խեղկատակութիւնները: Երբ երիտասարդ թագունհին յայտարարած էր իւր բարեկամ Ալեքսանդր, Կոբուրգ-Գոտի դքսի երկրորդ որդու ամուսին, բոլոր անգլիացիք և անգլունհիք այնպէս էին խօսում ապագայ ամուսնութեան մասին, ինչպէս հայրերը և մայրերը խօսում են առհասարակ իրանց աղջկանց մասին և 1840 թ. փետրուարի 10-ին Անգլիայի թագունհուն բոլոր հպատակները այնպիսի մի հիացմունքի մէջ էին, կարծես թէ այն օրը պատկում էին իրանց աղջիկը: Բոլորը գիտէին, որ մարդը և կինը վաղուց ի վեր սիրում էին միմեանց, որ այս ամուսնութիւնը հաշուով չէ, որ քաղաքական մտածմունքները տեղ չունէին այստեղ—սիրահարուած երիտասարդի և թագունհուն մէջ եղած համակրութիւնը աւելի և աւելի աճում էր. . . . Բայց եթէ մաքուր և անկեղծ երիտասարդութիւնը կաշառել էր յանկարծ հպատակների սրտերը յօգուտ նոր կառավարչունհուն, ուստի ինքը կառավարչունհին քիչ բան չարեց այդ սիրոյն արժանաւոր հանգիստանալու համար: Բնութեան անհաւասարութիւնների և խստութեան կատարեալ բացակայութիւնը, զգուսնքը դէպի բռնի և դաժան միջոցները, մարդկանց բնորոգութեան գիտութիւնը, անձնական շահերի համար խարդախութիւններ գործ դնելու անընդունակութիւնը,—այս բոլորից լետոյ, Վիկտորիա թագունհին վերջ ի վերջոյ կարող էր ասել, որ իւր վերայ յոյս ունէին, որ իրան անմեղ չէին սիրում...

Ներկայ տարոյս յունիս 20 (8) Վիկտորիա թագունհին տօնեց իւր կառավարութեան լիսնամեայ յօբելեանը և նայելով լետ, նա ճշմարիտ կարող է ասել, որ այդ ժամանակամիջոցում քիչ բան չէ արած: Դեռ 1832 թ. ներկայացուցիչներ ընտրելու ժամանակ քուէարկութեան իրաւունքով օգտվում էր արական բնակիչութիւնից միմիայն մէկ միլիոն հոգի, իսկ 1837 թ-ից մշակուել են «Ժողովրդական սահմանադրութեան» գլխաւոր կէտերը: Համաձայն նոցա պէտք է մտնվի ընդհանուր ձայն-

ալուծութիւն, սահմանուած է պարլամէնտի ժողովներ, ոչըն-
չացրած է կալքական ցէնզը ներկայացուցիչների համար,
նշանակված է թոշակ յօգուտ ներկայացուցիչների պար-
լամէնտում ներկայ գտնվելու համար, մտցրած է ընտ-
րողական ձայների հաւասար ցուցակը և ընտրութիւն-
ների ժամանակ գաղտնի քուէարկութիւն: Մինչև այժմ
դեռ շատ քիչը այս կէտերից իրագործուել է բոլորովին,
բայց և այնպէս պարլամէնտական վերանորոգութիւննե-
րը ընթանում էին իսկապէս այս ճանապարհով: Վիկ-
տորիա թագուհու կառավարութեան սկզբում սկսուեցաւ
գործաւորների դասակարգի մէջ մեծ թափառումն և այս
դէպքում, եթէ ոչ առանց շփոթութիւնների և ապստամ-
բութիւնների, գոնէ առանց յեղափոխութիւնների, մերթ-
ընդմերթ սկսուեցան մեծ վերանորոգութիւններ— արգելք
փոքրերին գործարաններում գիշերներով կամ լայտնի
ժամերից աւելի աշխատելու մասին, գործարանների վե-
րայ տեսուչների նշանակութիւնը, գործաւորների համար
ուսումնարանների, գրատունների, ընթերցարանների հիմ-
նարկութիւնը և այլն: Այս ժամանակամիջոցում ժողովրդ-
րական կրթութեան վերաբերութեամբ մեծ քայլեր են
արուած, այն ինչ Վիկտորիա թագուհու կառավարու-
թեան սկզբում գործաւորների մեծ մասը շատ ան-
գրագէտ էր կամ կարդում էր God-ի տեղ dog, իսկ կը-
րօնի մասին այնքան տեղեկութիւն ունէր, որ չը գիտէր
թէ ով է Յիսուս Քրիստոսը: Իրլանդական հարցը, որ
բարձրացել էր դեռ մինչև Վիկտորիա թագուհու գահ
բարձրանալը, ճշմարիտ է, չէ վճռուած և այժմ շատ գո-
հացուցիչ է, բայց և այնպէս այս դէպքում ևս քայլեր
են արուած առաջ...

Պրինց Ալբերտին, Վիկտորիայի սիրած ամուսնուն,
չէր սիրում առհասարակ անգլիական ազգը, կասկածե-
լով, որ նա հակառակ է օրէնսդրական ձևերի զարգաց-
ման և վատ ազդեցութիւն ունի իւր ամուսին—
թագուհու վերայ: Բայց և այնպէս պրինց Ալբերտը շատ
օգուտներ տուեց Անգլիային: Չը խառնուելով քաղաքա-
կանութեան մէջ, նա աւելի աշխոյժով աշխատում էր
արհեստների և գիտութեանց զարգացման համար, գործ
դնելով ամենայն միջոց յօգուտ հասարակական կեանքի
այդ մասերի: Նորա մահը 1861 թ. դեկտեմբերի 14-ին
Անգլիայի համար մեծ կորուստ էր, մանաւանդ Վիկտո-
րիա թագուհու համար, որ միշտ օրինակելի կին և մայր
էր, որը և քիչ չէր ներգործում նորա հեղինակութեան
վերայ, որովհետև Անգլիայի հասարակութեան մէջ դեռ
ևս սրբութեամբ պահպանուել էր յարգանք դէպի կնոջ
ընտանեկան բարեբարները:

ՖԵԼԻԵՏՈՆ

ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ՏԻՊԵՐ

Ընտանեկան կրթութիւնը և նորա նշանակութիւնը
(ԼՍԱՆՈՒՄ)

(Շարունակութիւն *)

ՃՆՇՈՒՄ—ՄԵՂՄԱՑԱԾ

Այս տիպը աւելի լաւ է նախկին տիպի համեմատու-
թեամբ ճշուած մեղմ անուանել: Սա ճշուած է ոչ թէ
խիտ պահանջներից և պատիժներից, ոչ թէ վարոցից, այլ
արտաքին, անասնական փայփայանքներից, որ փայտից պա-
կաս չէ, ծեծում է և աւելի լաւ հետեւանքների չէ հասց-
նում: Գպրոց մտածին պէս այս տեսակ երեխան ուստիկ
քաշվում է այս նոր շրջանից: Գծաւարանում է լինել-իրան
շարժել դասարանում, հոտել և կանգնել: Մտքը բերանը
գրած նա նայում է, թէ ինչ են անում ուրիշները և կուրօ-
ւեն ընդօրինակում է նոցա արարքը: Առանց ուրիշի օգ-
նականութեան եթէ մի բան անելու պարտաւոր է լինում,
նա սովորաբար շատ անկարող և լալկան է դառնում: Ամեն
մի դժուար հանգամանքում նա աւելի չաճախ լալիս է:
Նրա լացն էլ շատ թշուառ ապուրոթութիւն է գործում: Նա
լալիս է 3—4 տարեկան մանուկի պէս, ձեռքերը երեսին դը-
րած, գոռում-գոչինով, աղաղակներով և բաց բերանից թու-
քը թափելով:

Գպրոցական միջնորդուն մի քիչ ընտելանալուց յետոյ,
նա ոչխարի պէս մտնում է հօտը, ուր նրան տիրում և կա-
ռավարում է կամ կեղծաւորը կամ փառասէրը, իսկ պաշտ-
պանում է նրան էլի բարեսիրտը: Առհասարակ այս տիպի
երեխան միշտ մի ուրիշ ընկերոջ հովանաւորութեան և աղ-
ղեցութեան տակ է լինում և սորա բոլոր վարմունքները և
դատողութիւնները ամբողջապէս վերջնից է կախուած: Այս
իսկ պատճառով նա երբեմն բարի և լսող է, երբեմն էլ
ընդհակառակը շատ ապահանջ, դժգոհ և անհնազանդ է:

Հաշկական կեանքից մի օրինակ աւելորդ չի լինի, կար-
ծում ենք, հեղինակի այս միտքը լուրջաբանելու համար: Մի
ուսանող, որ բոլոր կեանքում միայն փայփայանքների մէջ
էր մեծացել տանը, ճանապարհորդել էր արտասահմանում,
այս տիպի կատարեալ ներկայացուցիչ կարող է լինել: Պա-
տահում էր, որ նա տարիներով սիրում էր, լսում էր մէկին,
իսկ մի փոքր առաջինի ազդեցութիւնը թուլանալիս՝ կոկոշն
ենթարկվում էր այն ուրիշի ազդեցութեան, որի խօսքերը և
դատողութիւնները չաճախ լսում էր: Նա սկսում էր նոյն-
պէս անգիտակցաբար կրկնել երկրորդից լսածները, ինչպէս
և առաջ նախկին ընկերոջ խօսքերը: Նորան միշտ պէտք էր
ժամացոյցի պէս լարելին, եթէ ոչ նա մի չայտնի ժամանա-
կից յետոյ կը դադրէր մտածելուց: Երեխաների հետ նա եր-
բեմն և կատակ կանէր, բայց աւելի տեսած և լսածները
կրկնելով: Իւր պարապմունքների մասին անտարբեր է, կա-
տարում է ինչ որ պահանջում են և սովորում է նշանակած
և պատուիրածը: Նա չի զլանալ ազատուել մի որ և է գոր-
ծից, եթէ կարելի է, չօժարութեամբ բաց կը թողնի տուած
խնդիրը և անկատար կը թողնի այն կանոնը, որ խստօրէն
չեն պահանջում: Ընկերական կեանքում վարվում է երամա-

*) Տես «Սրճադանը» № 22.

կան ինստիտուտով, և ոչ մի ինքնուրույն արարք չունի: Նա ուրիշի պահանջներն և դիտումներն կոչը գործիք է դառնում և առելի նշանաւոր է իւր բացատրական չափաութիւններով: Նա չարիք չի հասցնի ոչ ոքին, որովհետեւ «մաճին» կէն» ասել է, որ այս վատ բան է, որ չ'պէտք է չար լինել — մեղք է սա:

Նա սովորաբար կատարում է բոլոր արտաքին ծէսերը, քաց մի և նոյն ժամանակ մի կողմի վերայ նայում ու չօրանջում է: Առ հասարակ սուտ խոսել չ'գիտէ, իսկ եթէ պատահում է նորան ստել, նա խոյն կաշմում է, անճառնի շարժումներէն է անում շփոթուած և երեսը ծածկում է կամ չետ է դարձնում նորանից, ում ասել էր այս սուտը: Յանցանք գործած ժամանակ նա շուտով խոստովանւում է և նայալէս շուտով մատնացոյց է անում գործի պարագլխին և մատնակցողներին, ուստի և նա չուստաւ ընկեր չէ:

Նորան միշտ «խելօք», «УМНИКЪ» և խոնարհ տղայ են ասում: Նա մատնում էլ է ընկերներին ոչ թէ ծառայութիւն անելելու նպատակով, ոչ թէ իւր անձնական օգուտի համար, այլ որովհետեւ հարցնում են: Իբրեւ սառն և անտարբեր մարդ, նա իսկապէս ոչ ոքին չէ սիրում, այլ կպչում է մէկին և ոչ մի քալ չէ հեռանում, ինչպէս և առաջ ոչ մի քալ չէր հեռանում մօրից կամ իւր դայեակից: Միայնակ մնացած ժամանակ, նա իսպառ կորցնում է գլուխը և շուտում: Նրա ամենամեծ վիշտը այն հանգամանքն է, երբ որ նա միայնակ գրութեան մէջ է, երբ որ ինքն իւր խելքով և ոյժերով պիտի սպրի, երբ որ չըկայ մի կողմնակի խնամք և օգնութիւն: Այլաբանօրէն ասած՝ նա սովից կը մեռնի մի բռն հացի մօտ գտնվելով, եթէ մի ուրիշ չի ցոյց տնջ հաց կտրելու ձեւը: Այս չափազանց աշխատութիւնը մի պարզ հասկացողութիւն է տալիս այս տեսակ երեխայի ամենազխտաւոր չափանիշի մասին: Միայնակ ժամանակ նա սաստիկ տխրում է, ձանձրանում է և երեք չէ կարող ինքն իրան մի սրեւ պարագլխունք և գուարժութիւն գտնել: Անշաջողութիւնների, արգելքների և անսպասելի գէպերի առաջ նա ըթացած խոնարհում է և առանց կողմնակի օգնութեան նա բոլորովին անկարող է մի սր և է ելք գտնել այս գրութիւնից: Մի ամենափոքր փորձ չէ կարող անել, արգելքները չաղթելու, և բոլորովին անօգնական մնացած կը սկսէ լալ, վաչ տալ և անհանգստութեան արտաքին նշանները նրա միակ գործը կը լինեն այս գէպերում: Նա անընդունակ է նոյնպէս տանել և համբերել թէ ցաւ և թէ էլ նիւթական տանջանք կամ նեղութիւն: Այս միջոցին նա թըթւում է և վերին ատիճանի վախկոտ է լինում:

Յանձնարարութիւն կարող է կատարել միմիայն այն ժամանակ, եթէ նախապէս բոլոր հարկաւոր միջոցները նրան ցոյց տուած լինեն, որովհետեւ նա գործում է միշտ լոկ նմանողութեամբ: Սաստիկ զգացում կամ գրգռուած գրութեան մէջ նա անպատճառ մի սր և է աննպատակաշարմար և անտեղի բան կ'ասէ կամ կ'անէ: Նա դպրոցում անաշխատասէր չէ մինչև այն ժամանակ, քանի որ նորանից խոսքին պահանջում են: Բաւական է, եթէ մի փոքր պակասն պահանջները և թոյլանայ հսկողութիւնը, այնուհետեւ նա ծոյլ և անկարգ աշակերտ կը դառնայ: Համեօտ, երկիւղած և համարեան վախկոտ է՝ հետը խիտ վարուած ժամանակ, իսկ վերին ատիճանի կամակոր և օրինակելի պահանջող է և քմահաճ հակառակ կերպ վարուելու: Պարագլխունքների մէջ շատ շուտ ինքնավստահ է դառնում, ետթաքում է, որ դպրոցի աւանդելի բոլոր աւարկանները գիտէ:

Այսօրուայ սովորածը նա վաղը կուսուցանի ուրիշներին,

ըստ որում միայն նմանութեամբ ամեն բանում իւր ուսուցիչներին: Գիտութեամբ անելու նա ընդունակ չէ, ուստի և կարողանում է լոկ ընդօրինակել միայն ամենից աչքի ընկնող երեւակայութիւնը, որ շատ ծիծաղաշարժ է երևում շատ անգամ: Իւր կարիքների մասին կատարեալ անհոգութիւն և գիտակցութեան բացակայութիւն է տիրում նրա մէջ: Նա կարող է շատ գեղեցիկ պարել և փայլել արտաքուստ, եթէ մէկը հոգացել է նրա հագուստի վաշելու լինելու մասին, իսկ նա երևան կը գայ և վերին աստիճանի գզգզուած, կեխտոտ և անվաշ տեսքով, եթէ ոչ ոք առաջուց չէ մտածել այս բանի մասին և կարենաւ կարգադրութիւն չէր արել: Առանց հսկողութեան մնացած ժամանակ, նա անշափաւոր և անժուժկալ է ամեն բանում, ինչ որ դիւր կը գայ և ինչ խիտ տպաւորութիւն կը գործէ նրա վրայ: Ուստիքը, խըմելիքը, պարը և ուրիշ այն տեսակ զուարճութիւնները, որոնք չափան են լոկ իրանց զրգուիչ ազդեցութեամբ և դիւրափոխութեամբ, կարող են այս տեսակ երեխային հեռանդութեան պատճառ էլ դառնալ: Իւր պահանջները ըրապնիլիս այս տեսակ երեխան երեք է ինկատի չէ առնում ուրիշների կարիքները, նա միայն ուզում է իրան կշտացնել և կատարել իւր բոլոր ցանկութիւնները: Գրականական աշխատութիւններ և առհասարակ լուրջ գրութեան կարող չէ սիրում և իւր սեփական ինքնուրույն ցանկութեամբ ոչ չինչ չէ կարգում: Գպրոցի ազդեցութեան տակ ճնշուած — մեղմ երեխան հազիւ մի քիչ չի շօղութիւնը կը դարգացնի, իսկ գործադրել ձեռք բերած գիտութիւնը այսուամենայնիւ նա առ հասարակ անկարող կը լինի:

Մի սր և է ինքնուրույն գործունէութեան անընդունակ, անփորձ և կեանքի հետ անծանօթ լինելով հանդերձ, նա էլի սովորաբար շատ դուժ է նորանից, եթէ միայն զրկանք կամ նեղութիւն քաշելու հարկադրուած չէ: Վերացական ոչ մի հասկացողութիւն չունի, նա միշտ բնավստ է ամեն հանգամանքում, քաց միշտ նմանող և նորա աչք թէւլիզմը չաճախ ցնիլով է հասնում: Այս տեսակ երեխաները գլխաւորապէս պատահում են օրիորդաց դպրոցներում, թէ և լինում են և արական միջնակարգ և բարձրագոյն դպրոցներում, ուր այս տիպը դեռ մնում է բաւականին պարզ և էլի հարուստ իւր բաղմամբ և բացառական չափաութիւններով: Նա ամեն տեղ ոչխար է մնում, որ փնտռում է իւր հօտը՝ մէջը մտնելու համար և իւր հովիւը, որ հետեւ է նորան: Եթէ մեկնակ պարագլխիս նորան գիտելու չինինք, կը գտնէինք նրա օտանձնաշատութիւններից շատերը:

Օրինակ՝ կենտրոնանալ գործի մէջ նա բոլորովին անկարող է, և այս պատճառով նա սկսում է կարծես, չարձակուելով գործի վերայ, քաց շարունակելու տոկոսութիւն չունի: Բարձրագոյն կրկնում է առաջ առանձին նախադասութիւնները, չետոյ առանձին խօսքերը, շատ անգամ աշխատում է վանկերն էլ բերան անել, չիշել կարողանալու համար: Շուտով այս բոլորը ձանձրացնում է նորան և տեղի է տալիս սովորական ձեւին — խոյն ծիխախտ, սենեակում չետ ու առաջ անդադար ման գալ և նորից սկսելը: Այս միջոցով նա չի կարողանում ոչինչ գիտակցաբար իմանալ, այլ հազիւ պաշտօնական քննութիւնները չաջող անց է կացնում գլխիցը: Իսկական վաստակաւոր գործի համար կատարեալ անպէտքականութիւն է կազմում նա: Հարցափորութեան նշույլ չունի, ինքնուրույնութիւն և մի որ և է գործի նախաձեռնութեան անկարող և ներքուստ անկարգ և տատանող մարդ է:

Սէր կամ մտերմութիւն բնաւ չը գիտէ ինչ բան է և

միայն ետականութիւնը և ինքնախոհ լինելը տիրում է նորան: Աղջիկները մէջ մեղմացած երեխաների չատկանիչները արտայայտվում են նոյն ձևերով, ինչպէս և տղաների մէջ:

Այս չատկութիւնները մի քանիսն էլ աղջիկների համար արժանիքի տեղ են ընդունում, իբրև պարզութեան, անմեղութեան նշան: Ամեն մի նոր և ուժեղ ապաւորութիւնից աչտեռակ օրիորդները ցնցվում են, «վնշ—վնշ» են անում և կոտորատվում: Այս տեսակ մարդիկների դէմքը շատ տափակ և աչքերը անտարբեր արտայայտութեամբ, խօսակցութիւնը թույլ և անհոգ, իսկ ընտանրութեան և բոլոր սովորութիւնների մէջ լալկանութիւնը նոցա զարդն է կաղնում: Ի՞նչ և իցէ, միայն այս տեսակ մարդիկ ոչ մի լուրջ գործից «գլուխ» չեն կարող հանել, եթէ հարկաւոր է աշտեղ թէկուզ ամենափոքր ինքնուրոյնութիւն և հասկացողութիւն: Մի փոքր աւելի պէտք են գալիս նոքա տեխնիքական գործերում, այն էլ եթէ ոչինչ փոխել պէտք չէ, այլ տուած օրինակի պէս աշխատել: Հետեւելով մեղմացած տիպին գպրոցից չետոյ, կը տեսնենք նոյն չատկանիչները կեանքում: Սոքա մնում են էլի փափուկ, բարի և «անուշ» մարդ, որ միշտ գոհ է իրանից և ինքնավստահ, որ ամեն բանի ձեռք կը զարկի, բայց միշտ և անպատճառ կը փչացնի սկսած գործը, կամ կը քանդէ:

Սորանից երևում է, որ իսկապէս նոքա ներքուստ էլի սառն ետական են, անընդունակ են ինքնուրոյն ուժերով գործ անելու, ինչ ասպարիզում և լինեն: Իշխանութիւն ունեցած ժամանակ այս տեսակ մարդը միանկիւ փառահիշատութիւն և վսեմութիւն է տալիս իրան ստորագրելիների առաջ, իսկ վերին աստիճանի վախկոտ և փոքրոգի է դառնում հակառակ հանդամանքներում:

Թէև վերացական գաղափարների անընդունակ են, բայց բերան սովորած գիտնական Վրացիներ կարելի է լսել նոցա բերանից, որոնք միշտ միայն գիմակ են և ուրիշ ոչինչ: Նոցա փոփոխամտութիւնը և գիւրթեք բնատրութիւնը ակնհայտնի երևում է: Նոցա բոլոր գործերը միշտ կախում են շրջապատողների արարքներից, որոնց նոքա միայն նմանվում են և կրկնում են այն, ինչ աւելի խիտ տպաւորութիւն է թողել:

Այս տիպը ծնվում է այն բոլոր դէպքերում, երբ երեխայի բոլոր անելիքը նախապատրաստուած է մեծերից, երբ որ ամեն բան նորա համար պատրաստուած են ուրիշները: Տանը երեխային միջոց չեն տալիս ինքնուրոյնաբար ոչ մը տածելու և ոչ ազատօրէն ոգնելու իւր ժամանակի գործունէութեան եղանակը: Փառասէր և գիւրադրգիւ մայրերը, որոնք անհնազանդութիւն կամ հակառակութիւն ոչ մէկից չեն սիրում լսել, իրանք շատ անգամ ուրիշների մօտ հպարտահալու համար աշխատում են երեխայի զգացմունքները փայտիւնելով և շողոքորթելով, նոցա «լուր» և խելօք տղայ շինել և սորանով ստեղծում են ճնշում—մեղմացած տիպ: Նոյն բանը լինում է, երբոր երեխայից անդադար պահանջում են, որ նա կատարէ միշտ արտաքին ծէսերը, երբոր կատարում են գեւ երեխայի չը չաշտնած ցանկութիւնները: Ծեծից և փաշտից վատ է մեղմում երեխային այս տեսակ անմիտ փաղաքշանքը, մանաւանդ եթէ շրջապատում են նորան շքեղութեամբ և մանկութիւնից սովորեցնում են ուժեղ տպաւորութիւններով ապրելու: Այսպէս լինում է, երբոր տղային տանում են ժողովներ, հանդէսներ, թատրոն և միշտ բաւարարութիւն են տալիս նորա ցանկութիւններին և երեք անգամ թիւն չեն թողնում տեսնի: Մէկ կողմից երեխայի գործունէութիւնը սահման-

նաւակալում է զանազան անմիտ Վրացիներ լսելով, ինչպէս «չարութիւն մի անիւ», «այսպէս խելօք մարդը չէ վարվում», «գլխիդ զօռ մի տնւր», «դուրա մասին խելօք տղէն չի խօսի», «շատ մի խօսիր, ալ լսիր» և այլն: Այս բոլորը անում են անմիտ կերպով, առանց մի որ և է խելացի հիմքի, լուխօքերով և առանց մի որ և է խիտ միջոցի գիմելու: Այստեղ երևում է բոլորովին արտաքին հոգատարութիւն, որ լրացնում է միայն երեխայի գլխաւոր պահանջները, լուխօքերին փաշաքշտնք առանց գիտելու նորա մտաւոր գործունէութիւնը: Բացի վերոյիշեալ բնատանկան հանգամանքները, լինում են և գպրոցական կարգ ու կանոնի աղքեցութեան տակ այս տեսակ երեխաներ: Մանաւանդ այս տիպի զարգացման նպաստում են փակ գպրոցները և աւելի օրիորդաց ուսումնարաններում: Ինչպէս բնատանկութիւն աչտեռակ պատկանողներին տալիս են «աղիւ մօր պահած» անունը, նոյնպէս և գպրոցում զարգացածին «ինստիտուտական» են ասում:

Այս տիպի ամենաորոշ տեսակի զարգացման պայմանները կայանում են գպրոցի անընդհատ հրամաններում արտաքին ծէսերը անպատճառ կատարելու պահանջի մէջ:

Այստեղ գործում են միայն քաղաքական անմիտ պահանջները, ինքնուրոյն գործունէութեան կատարելալ բացակայութիւնը, դատարարների հոգատարութեան ձեռնկանութիւնը և պարապմունքների մեքենայաբար ուսուցումը: Այս բոլոր դէպքերում ճնշում—մեղմացած երեխայի զարգացման գլխաւոր պատճառը նորա ինքնուրոյնութիւնը մեղմելու մէջ է կայանում:

Այժմ դժուար չէ նկատել, թէ ինչ կապ կայ այս տեսակ երեխայի չատկութիւնների և նոցա պատճառների մէջ: Բաւական է այս տիպի ամենագլխաւոր չատկանիչները մէջ բերել:

Երեխայի ամենապայտին չատկանիչը՝ դատարարութեան, փորձառութեան և ինքնուրոյնութեան բացակայութիւնն է: Կեղծաւորի մասին խօսելիս արդէն մենք ասացինք, որ նորա արարքները բոլոր մեծի մասին անմիջական—փորձի հիմնաւոր են: Այս տեսակ աննպատակ և անտաշ շարժողութիւններից նա սկսում է շուտով ջուլել այնպիսիները, որոնք աւելի հիշատկեցով հասցնում են նորան իւր նպատակին, կամ լրացնում են նորա մի որ և է պահանջը:

Կեղծաւոր տիպի երեխան աւելի միայնակ մնալու պատճառով, շուտով չատկացնում է իրան մի փոքր փորձառութիւն, որից օգտվում է չեղադայ գործերի մէջ: Եթէ մի տեղ նա այրուել է, այնուհետեւ էլ այնտեղ չի գնաց: Նա միայն դիտում է իրան ձեռնտու և վնասակար երեւոյթները, և նոցանով առաջ է գնում իւր գործնական կեանքում:

Ընդհակառակն է լինում ճնշում—մեղմացած երեխայի հետ, որովհետեւ նորա բոլոր ցանկութիւնները նախապէս կատարուած են լինում, նորան միջոց չեն տալիս մի բանում փորձուելու: Ամեն կողմից նաչում են, որ չ'լինի թէ նա վաշը ընկնի, չ'լինի թէ մօտիկ լինի կրակին, մտածում են լրացնել նորա բոլոր պէտքերը: Այս իսկ պատճառով երեխան կարիք և միջոց չէ ունենում գիտելու երեւոյթները և ձեռք բերելու գոնէ կեղծաւորի փորձառութիւնը: Բացի այս՝ երեխան երբէք ինքը ոչ մի բան չի սկսել, որովհետեւ նորան միշտ ստած են եղել, թէ ինչ պէտք է անել, ի՞նչ ասել, երբ պէտք է զբոսնել, խմել, ուտել և քնել, որովհետեւ նա ինքը ոչինչ բանի վերայ երբէք չէ մտածել իւր խելքով: Երեխայի մտաւոր գործունէութիւնը ոչնչով ոչ շարժել են և ոչ խրախուսել: Նորա հարցերին պատասխանելու փոխարէն

շատ անգամ ասել են միայն, որ շատ խօսել Հարկաւոր չէ, այլ պէտք է լուռ և քաղաքավարի լինել և սորանով վերջացաւ մանկավարժական բոլոր խնամքը: Առանց վարժուելու դատողութիւններ և մտածելու մէջ, երեսան չէր կարող զարգացնել ոչ իւր ուղեղը և ոչ կամքը: Առանց կամքի, ինքնիշխանութիւն և ինքնուրոյնութեան, նորան մնում է միայն նմանուել ուրիշներին և ընդօրինակել կուրորէն նոցա արարքը: Իսկապէս էլ այս երեսանի բոլոր գործերը նմանողական են, նա կարծես միշտ փնտռում է մի Հովիւ, որի Հօտը մտնէ և կատարէ նորա կարգադրութիւնները: Եթէ պատահում են կեանքում դէպքեր, երբ նա պարտաւորուած է լինում արտայայտել մի որ և է ինքնուրոյնութիւն, իւր խելքով գործ անել, նա շուարվում է, կատարում է իրար չտեսից մի շարք անմիտ, անճշտ և աննպատակ բաներ, որոնք այս դէպքերի անմիջական ազդեցութիւնից են ծագում և Համապատասխանում են նոցա: Շուտով և կտրատուելու ուղղակի ցոյց են տալիս նորա մտաւոր գործունէութիւնը, որովհետեւ այստեղ երեւում է, որ մի որ և է արտաքին տպաւորութիւնը կամ գրգռումը իսկոյն ջղախն շարժումի է փոխվում:

Երեսանի պահանջներին նախապէս բաւարարութիւն տալը զարգացնում է նորա զգացողութիւնը, ինչպէս անհամ և անչափ կերակրելը սաստիկ կշտութիւն է բերում, իսկ չտոյ սովորեցնում է շուտ-շուտ սովածանալու և աւելացնում է այս պահանջի չափը: Այս պատճառով է, որ շատ կերած լինելով, այս երեսանները չաճախ Հիւանդանում են ոտամոքսի բորբոքումով: Թէպէտ նոքա երբեք սոված չեն լինում, բայց, կարծես, էլի աչքերը պարզած, սպասում են նորից մի բան ստանալ՝ ուտելու մինչև որ բոլորովին անկարող կը լինին ուտել: Վերև դիտել էինք, որ մարդու բնաւորութիւնը զարգանում է կամքի և զգացողութիւնների մէջ տեղի ունեցած չարաբերութիւններից:

Եթէ կամքի ոյժերը զարգացած չեն լինում, մարդ վերին աստիճանի թույլ բնաւորութեան տէր է դառնում և չի կարողանում զսպել իրան: Այս տեղից է առաջանում այս տիպի փոքրգութիւնը և վախկոտութիւնը, որ անհաստատ բնաւորութեան անմիջական Հետեանք են: Ոչ թէ երեսանները, այլ Հասակաւորներն էլ նոյն չափով թիւնները ունենում են, եթէ տեղի ունին նոյն պատճառները: Առ Հասարակ եթէ մէկի պահանջները միշտ ուրիշները են լրացրել, նա այնքան սովորում է ամեն բան պատրաստ տեսնել, որ շատ անգամ մոռանում է, որ մաղերը սանդղած չեն կամ մի բան պակաս է հագել: Եթէ շրջապատողները Հսկողութիւնը մի փոքր թուլանում է, այս տեսակ մարդը վերին աստիճանի փնթիւնում, սկսում է Հիւանդանալ ոտամոքսային և ուրիշ ցաւերով, բոլորովին մոռանում է իրան: Տարբերութիւնը նրանումն է, որ չափահաս մարդը իւր այս չափութիւնը աւելի արտաքին փաստերով ցոյց կը տա, իսկ այս տեսակ երեսան իւր ամեն գործերում կարտայայտէ իւր կատարեալ անհոգութիւնը և անմաքաւութիւնը:

Եթէ այս տիպի երեսանին չեն ենթարկել ուժեղ և քայքայող տպաւորութիւնների, այլ միայն նախադուշակելով և կատարելով նրա բոլոր պէտքերը, արգելել են նրա մտաւոր զարգացման, չեն նպաստել և խրախուսել նրա դատողութիւնը, այս դէպքում նորա ըմբռնողական ընդունակութիւնը պահպանում է: Հեշտ և իսկոյն ըմբռնում է արտաքին տպաւորութիւնները և ընդօրինակում է նրանց, ենթարկվում է ամբողջապէս նոցա բուռն ազդեցութեան, քայքայ նոյնպէս շուտ և դուրս է գալիս այս դրութիւնից, շուտ

տով անհետանում են նորա Համար այս տպաւորութիւնները: Ամեն բան այսպէս շուտով անցնում է: Քնից վերկացաւ թէ չէ և ոչինչ չէ մնացել արդէն, եթէ անհետացել է տղապաւորութիւն գործող պատճառը: Հասկանալի է, որ այստեսակ երեսանից իզէալական զարոյցը կարող է ստեղծել դեռ արժանաւոր մարդ: Բայց դժուար է ազդում դարձեալ այն տեսակի վերայ, որի ընդունակութիւնը թիւնները է բաղմատեսակ ուժեղ տպաւորութիւններից, որ թուլացել է այս ճրնշող դէպքերի տակ և որին կարելի է դրդել էլի ուժեղ ազդեցութիւնների միջոցով: Այս տիպին պատկանող շատ պատահում են աղքատներ: Նոցա 7—8 տարեկանից արդէն պատում են պամուճանքներով և զարդարանքներով, չորս կողմից շարում են մատանիներ և պարանշններ:

Ճասն կամ տասներկու տարեկան Հասակից մէջքը սեղմում են կորստով և սովորեցնում են չաչանի դիրքով կանգնել, ձեռքերը դնում են կրծքին: Զանազան պատուէրներ են տալիս պառնջների, աչքերը և թէ պահելու մասին, սովորեցնում են մի չաչանի ձեռքով պահել իրան պարի և ինքնուրոյն ժամանակ և այլն: Բարոյականութեան վերաբերեալ պատուէրները էլ զանազան են լինում և բաժանվում են երկու կարգ—մէկը յաւ է՝ միւրը յաւա՝ կամ «բաղաքավարի», «համոթ է՝ կամ «համոթ չէ»: Սորանից աւելի ոչ Հասակացութիւն և ոչ մտածողութիւն է Հարկաւոր: Երեսանները միևնոյն ժամանակ, ի Հարկէ, չը գիտեն, թէ ինչու այս կամ այն բանը «համոթ է», իսկ միւրը «համոթ չէ»: Բոլոր զարդարանքներով ծաղկեցնելու Համար ծնողները ի նկատի չունեն երեսանի որ և է ներքին արժանաւորութիւնը, ոտքա արտաքին փաշ են լսի, որով ծածկում են երեսանի դատարկութիւնը: Իսկապէս զարգացած մարդը իւր արտաքին պարզութեամբ է միշտ որոշվում և իրօք էլ մենք տեսնում ենք, որ աւելի զարգացած կանայք աւելի պարզ են Հագուստով և արտաքինով իրանց շրջանի վերաբերութեամբ:

Ինչո՞ւ Համար երեսանի պէտք է դարձնել զարդարանք և շրթեր կախ տալու մի գործիք: Ինչո՞ւ Համար երեսանին ենթարկել ուժեղ տպաւորութիւնների և շլացնել նորան զարդերով: Պարզ է, որ այս բոլորը կարող է միայն թագուհի և փչացնել երեսանին: Այս Հագուստներից շատերը սեղմում են մարմինը այնպէս, որ նորա բնական գործողութեան արգելում են և վատ են ազդում շնչառութեան վերայ: Կօրսէտը փոքրացնում է անգամ թոքերի քաշը: Միջին թուլաղամարդի թոքերի քաշը 1320 գրամ, իսկ կանանց 1050 գրամ է: Ամբողջ մարմնի վերաբերութեամբ տղամարդի թոքերի քաշը Հաւասար է նորա ամբողջ մարմնի $\frac{1}{37}$, իսկ կանանց $\frac{1}{33}$ մասին: Հեղինակի դիտողութիւններից երեւացել է, որ միևնոյն Հասակի (բարձրութեան) մարդոց և կանանց թոքերի միմեանցից տարբերվում են, մինչդեռ բոլորովին կոյս աղջիկների և տղամարդկանց չափի մէջ տարբերութիւն չկայ (և Հարկէ, այն աղջիկների մասին է, որոնք կորսնէ չեն Հագել): Վերջիններս զարդերը պակասեցնում են կարևոր օդի քանակութիւնը և սորանով նախադրում են և ամբողջ մարմնի զարգացման աստիճանը, որից առաջ են գալիս շատ փնտաւար երեսաններ, ջղախն Հիւանդութիւններ և արիւնի պակասութիւն: Այս մի և նոյնը ապացուցուած է և անասունների վերայ կատարած դիտնական փորձերով:

Այս տեղից ահնայալի է, որ կորսէտը կորստաբեր է աղքատ աղքատներին կազմուածքի և բարոյականութեան վերայ և Հարկ չկայ կեղծ—գիղեցկութեան Համար զարոյցական Հասակից փչացնել նոցա: Դարձեալ կոչումը փչանում է և ստորանում է, եթէ այնտեղ մուտք են գործում արտաքին դիտումները:

Դար. Ենգ.

(Կը շարունակուի):

Ս Ա Մ ՈՒ Է Լ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԼՊ

Ժ.

Մ ՈՒ Ը Ե Ղ

„ԽՈՏՈՐՆԱԿԻՆ ԽՈՏՈՐՆԱԿ“

«Եւ Հասանէր սպարապետն զօրաւորն Հայոց Մուշեղ, անկանէր ի վերայ բանակին (Պարսկաց) քառասուն Հաղարաւն, և անդէն ձեռն ի դործ արարեալ կոտորէր: Այդա միաձի մազապուր թաղաւորն Պարսկաց Դաւութ Զողովակալ փախչէր. . . Զի զբաղումն կոտորէին, և զբաղումն յաւաքացն Պարսկաց ձերբակալս առնէին, և առնուին զգանձս թագաւորին Պարսկաց յաւաքի, և ըմբռնէին զՏիկնանց Տիկնէն Հանգեթ յայլմբ կանամբն. . . Եւ զամենայն աւաղանին, արս իբրեւ վեց հարիւր՝ հրամայէր մարթի զօրաւորն Հայոց Մուշեղ, և լնուլ խոտով. . . Սանէր զայս ի վրէժս հօրն իւրոյ Վասակայ: Փառասոս:

Արտադերսի պաշարումը լուծուելուց յետոյ, Զապուհը իւր զօրքերի մեծ մասը յանձնեց Մերուստան Արծրունուն և Վահան Մամիկոնեանին, թողեց նրանց Հայոց զբաւակած երկրներում, իսկ մնացածը իւր հետ առնելով, ճանապարհ ընկաւ դէպի Պարսկաստան: Երկու ամբողջ շաբաթ տևեց, մինչև նա Հասան թարվէզ¹ և իւր ծանր բանակը դրեց այդ քաղաքի մօտ:

Մի և նոյն ժամանակ մի քանի գունդեր, բոլորովին այլ ճանապարհով, դիմում էին դէպի պարսկական բանակը: Գրանք անցել էին Հեր և Զարեանս գաւառները², և Կապուտան ծովակի³ հիւսիսային եզերքով աւելի առաջ գնալով, արդէն Հասել էին Աղի-գետի⁴ ափերի մօտ:

Այդ գունդերը կազմուած էին միայն թեթեւ ձիաւորներէից, որոնք աւելի ասպատակ-հրոսակների էին նմանում, քան թէ կանոնաւոր զօրքերի, թէև նրանց թիւը փոքր չէր: Պնում էին գիշերով, իսկ ցերեկները, ճանապարհից դուրս գալով, Հանգստանում էին թաքթաքուր տեղերում: Զարեանսից մինչև թարվէզ տարածուած արևաւելից անապատների տունջեան անտառների տօթը չէր, որ ստիպում էր նրանց գիշերով ճանապարհ գնալ, այլ գուցէ մի ուրիշ նպատակ, որ չէին ցանկանում շատ աչքի ընկնել: Պունդերը միասին չէին գնում, նրանք բաժանուած էին զանազան խումբերի, որոնց մինը միւսից մի քանի մղոն հեռաւորութիւն ունէր:

Գիշերից բաւական անցել էր, երբ առաջին խումբը Հասան Աղի-գետի մօտ: Պարսկաստանի յորդութիւնների ժամանակ գետը, իւր յեղեղով ափերը ողողելով, բացել էր բաւական լայն և խորընկած հեղեղատ, որի միջով հոսում էր նա: Իսկ այժմ ջուրը պակասելով, քաշուել էր, թողնելով իւր ափերի մօտ ընդարձակ լիւային տարածութիւն, որ պատած էր ճոխ բուսականութեամբ: Այդ տա-

րածութիւնը այնքան խորն էր ընկած շրջակայքի մակերևոյթից, որ եթէ Հաղարաւոր անձինք տեղաւորուէին այնտեղ, դարձեալ վերելից ճանապարհով անցնողը տեսնել չէր կարող: Այստեղ, գետի աջ ափի մօտ, իջևանեցին նրանք, փոքր ինչ Հանգստանալու համար: Զիւսերի ոտները պնդեցին ոտնակապերով, թողեցին գետեզերքի շամբուտներում արածելու, իսկ իրանք՝ ինչ որ ունէին պալուսակների մէջ՝ Հանեցին, կերան, յետոյ գլուխները դրեցին իրանց զէնքերի վրայ և քնեցին: Բայց մէկը մնաց արթուն:

Որպէս մի մարմնացած անհամբերութիւն, թափառում էր նա գետի ափերի մօտ և, մի և նոյն ժամանակ, կրծում էր ձեռքի ապխտած մսի կտորը, որ իւր հետ վեր էր առել: Գիշերային խաւարը ծածկել էր շրջակայքը, և ոչինչ չէր երևում: Միայն հեռուից մանր, հրեղէն աստղիկների նման, նշմարվում էին պարսկական բանակի դեռ չը շրջած լապտերները: Նա անդադար նայում էր դէպի այդ կողմը:

Նա սկսեց գետի հակառակ ուղղութեամբ վեր բարձրանալ, մինչև Հասան կամուրջին: Պարսկ-երկազոյն⁵ հոսանքով վազում էր գետը բազմաթիւ կամարների տակով, և իւր խուլ գորգիւնով աղմկում էր գիշերային լուծութիւնը: Նա չանցաւ կամուրջը, այլ կանգնեց նրա մի կողմում, բարձր սիւներից մէկի մօտ, և այստեղից թէ իւր աչքերը և թէ իւր լսելիքը լարեց դէպի պարսկական բանակը: Երկար նայում էր նա, թէև որոշ ոչինչ չէր տեսնում, և որոշ ոչինչ չէր լսում, բացի գետի խուլ գորգիւնից: Բանակը դրած էր թարվէզ քաղաքի մօտ, որ գտնվում էր գետի ձախ կողմում, երեք ժամուայ հեռաւորութեան վրայ:

Այդ միջոցին, մեծ ճանապարհի եզրում, որ տանում էր դէպի կամուրջը, մէկը խլուրդի նման գլուխը դուրս Հանեց գետին մէջ փորուած գուրից և սկսեց գլուխ իւր շուրջը: Նրա աչքերը այն աստիճան սովորած էին գիշերային խաւարին, որ զգալի նման, մթութեան մէջ ևս տեսնում էին: Նա խիղջն նկատեց սիւնի մօտ կանգնած մարդուն և, իւր գետնափոր ուղից դուրս գալով, սկսեց մեծ ջանքերով սողալ դէպի նա:

—Ողորմացէք խեղճին,—ձայն արձակեց նա, երբ բոլորովին մօտեցաւ:

Սիւնի մօտ կանգնած մարդը ցնցուեցաւ, երբ տեսաւ, որ իւր ոտների մօտ խլրտվում էր մի անորոշ, գնդաձև մարմին:

—Երկու օր է, ոչինչ չեմ կերել, մեռնում եմ սովից, ողորմացէք խեղճին,—կրկնեց նա աւելի խղճալի ձայնով:

Սիւնի մօտ կանգնած մարդը ձգեց իւր ձեռքի ապխտած մսի կտորը, թէև ինքը նոյնպէս ոչ սակաւ սոված էր: Նա շան նման խից անուշ պատառը, և խիղջն սկսեց կրծել, ոսկորներն ևս մանրելով իւր սուր ատամներով:

—Դու շատ քաղցած ես երևում,—նկատեց նրան սիւնի մօտ կանգնած մարդը:

—Ի՞նչպէս քաղցած չը լինել, տէր իմ, երկու օր է, որ կամուրջով ոչ ոք չէ անցնում:

—Ի՞նչու:

—Չէս տեսնում, այնտեղ դրած է թագաւորի բանակը: Նրա երկիւղից ոչ ոք այդ կողմերով չէ անցնում: Ճանապարհները դատարկուած են: Մարդիկ վախենում են տանից դուրս գալ և նրա զինուորներին հանդիպել: Անիրաւները, սոված գայլի նման, դէպի ամեն կողմ թափառում են. . .

—Նրանք քեզ ոչինչ չը տուին:

—Անիծուին նրանք. . . Ես շատ ուրախ կը լինէի, եթէ ինձ չը կողոպտէին. . . Զինուորներից մէկը վերադառնալու իսկ, տարաւ: Ամբողջ տասն տարի՝ ինձ համար այդ վերադառնալու թէ անկողին էր և թէ վերադառնալու. . . Ստացել էի մի հայ ուխտաւորից. . . Չը գիտեմ ի՞նչ կը լինի իմ դրութիւնը այսուհետեւ. . . Ինձ մնում է ցրտից սառչել և արեւից այրուել. . .

Վերջին խօսքերը մի այնպիսի խղճալի ձայնով արտասանեց նա, որ սիւնի մօտ կանգնած մարդը առեց իւր ուսերից զինուորական վարապանակը, և տալով նրան, ասաց.

—Ահա քեզ մի վերադառնալու:

Նա մեծ ուրախութեամբ իսկեց անսպասելի ընծան և, օրհնելով իւր բարեբարին, խնդրեց.

—Յոգնեցի ինձ, ողորմած տէր, տանել այդ վերադառնալու մինչև իմ խուղը: Նա շատ հեռու չէ այստեղից:

Նա սկսեց սողալով քարշ գալ դէպի իւր օրջը, իսկ անծանօթ բարեբարը տանում էր նրա ետևից վերադառնալու: Այդ թշուառական ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ, այն ողորմելի ուրուկներից՝ մէկը, որոնց արտաքսում են մարդկային բնակութիւններից, և նրանք կենում են քաղաքներից դուրս, մեծ ճանապարհների եզերքի մօտ, գետնափոր ծակերի մէջ, և ապրում են անցուղարձ անողների ողորմութեամբ:

Եթէ լոյս լինէր, անկարելի էր առանց սոսկալու նայել այդ այլանդակուած ճիւղի վրայ: Ձեռքերն ու ոտքերն գոսացած էին: Երկու ծայրատ մատներ միայն շարժւում էին ձախ ձեռքի վրայ: Երեսի վրայ քթի կամ շրթնութիւնների նշան չը կար: Գուշս ցցուած ատամները ամբողջապէս երևում էին: Խորն ընկած աչքերը անհանգիստ կերպով վառւում էին մաղերը թափուած, կոշտացած յօնքերի տակից: Չայնը խանձուած էր, կարծես, կոկորդը ամբողջապէս քայքայուած լինէր: Նրա խուղը իսկապէս մի ծակ էր, որ փորել էր գետնի մէջ: Նրանում նստել կարող էր նա, բայց ձգուելու կամ պառկելու չափ ընդարձակութիւն չունէր: Եւ այդ այնքան հարկաւոր ևս չէր, որովհետև նրա գնդաձև մարմինը տարածուելու պէտք ևս չունէր: Նրա ամբողջ կարասին մի խեցեղէն ջրի աման էր, որ դրած էր իւր համար յատկապէս փորուած մի խորշում: Նրա ողորմելի բնակարանը առանց ծածքի չէր: Չորս երկճղի փայտեր, քառակուսի ձևով, ցցած էին այդ ծակի չորս անկիւններում, և նրանց վրայ դրած

էին ուրիշ փայտերի կտորներ ու մացառներ, յետոյ ծեփել էին կաւով: Այդ ծածքը պահպանում էր նրա խուղը թէ անձրեւից և թէ արեւից: Նա մտաւ իւր օրջի մէջ, բայց անծանօթ բարեբարը չը հեռացաւ նրանից: Երբեմն մարդկային հասարակութիւնից բոլորովին արհամարհուած և բոլորովին մերժուած արարածներն անգամ մի բանի պիտանի են լինում:

—Դու ասացիր, որ երկու օր է, ոչ ոք չէ անցել կամուրջից,—հարցրեց նրանից անծանօթը:

—Ոչ ոք, տէր իմ: Ես ամբողջ օր ու գիշեր, իմ ծակից դուրս դուրս հանած, նայում եմ: Եթէ մի ճանճ էլ անցնի, կը տեսնեմ: Միայն այս առաւօտ, դեռ բաւական մութն էր, անցան երկու հոգի: Նրանք գնում էին դէպի բանակը:

—Դու լաւ տեսնո՞ւմ նրանց: Ի՞նչ տեսակ մարդիկ էին:

—Տեսայ, ինչպէս չը տեսայ,—և նա սկսեց նկարագրել տեսած մարդիկներին:

—Այդ մարդիկը չէն վերադարձել:

—Չեն վերադարձել: Եթէ վերադառնային, ես կը տեսնէի:

Կամուրջի այդ անքուն պահապանի հաղորդած տեղեկութիւնները փոքր ինչ հանգստացրին անծանօթին, և նա, բարի գիշեր մաղթելով թշուառ արտաքսեալին, հեռացաւ նրա ողորմելի բնակարանի մօտից: Սկսեց կրկին դիմել դէպի ձիւղները բացօթեայ իջևանը:

Ամենքը քնած էին ծանր, անզգայ քնով, որ վայելում է ճանապարհորդը երկար յոգնութիւնից յետոյ: Ձիւղներից շատերը կերել, կշտացել էին, նոյնպէս պառկած էին խոտերի վրայ, և հռհռալով թաւալում էին, որ փոքր ինչ կազդուրեն իրանց խոնջած մարմինը: Միակ անձնաւորութիւնը, որ իւր հանգստութեան մասին չէր մտածում, նա էր, որ կամուրջի մօտից վերադառնալով, լուռ անցաւ իւր փոքրիկ բանակի միջով, նայեց իւրաքանչիւրի վրայ, յետոյ գնաց, անշարժ արձանի նման կանգնեց գետեզերքի մօտ: Նրա վառվառն աչքերը յառած էին դէպի այն մանր, հրեղէն բծերը, որ նշմարվում էին հեռուից, երբեմն հանդիպում էին, երբեմն դարձեալ յայտնվում էին: Եւ նրա սիրտը, այդ կրակների նման, վառվում էր անհնարին ջերմութեամբ, և աւելի ու աւելի բորբոքում էր նրա անհամբերութիւնը:

Այդ միջոցին կամուրջով անցնում էին երկու հոգի: Ամենայն աջալըջութեամբ նայում էին նրանք յետ ու առաջ և, մի և նոյն ժամանակ, հազիւ լսելի ձայնով խօսակցում էին.

—Եթէ եկած լինեն. . .

—Անպատճառ եկած կը լինեն. . .

—Այս գիշերուայ համար ժամանակ նշանակեցին. . .

—Եւ այդ կամուրջի մօտ. . .

Նրանց ոտնաձայնը հասաւ գետնափորի մէջ պահուած ուրուկի սուր ականջներին: Նա գլուխը դուրս մեկնեց ծակից և ուշադրութեամբ նայեց իւր շուրջը:

«Այն երկու հոգին է» . . . մտածեց նա, և սկսեց իւր գնդաձև մարմնով կլորուիլ դէպի երկուորները:

—Մի մարդ հարցնում էր ձեզ,—խաւարի միջից ձայն տուեց նա:

Երկուորները մնացին շուարած, չը գիտէին, թէ որտեղից լսելի եղաւ անսպասելի ձայնը: Ուրուկը աւելի մօտեցաւ: Նրանք տեսան խօսող գունդը:

—Ի՞նչ եղաւ այն մարդը,—հարցրին նրանից:

—Այսպէս, գետի ընթացքով, գնաց դէպի ցած: Թող Աստուած նրա գործին յաջողութիւն տայ,—աւելացրեց նա,—թէ իմ սոված փորը կերակրեց, և թէ մերկ մարմինս զգեստաւորեց:

Երկու մարդիկը գետի ընթացքով սկսեցին ցած իջնել, միմեանց ասելով.

—Լաւ ժամանակ հասանք. . .

—Բայց որտեղ գտնել սպարապետին. . .

Պատասխանը չուշացաւ.

—Դուք էք,—լսելի եղաւ սպարապետի ձայնը, որ գեռ կանգնած էր գետեզերքում:

—Այո՛, տէր,—ասացին նրանք մօտենալով:

Սպարապետը ուրիշ ոչ ոք չէր, եթէ ոչ, Մուշեղ Մամիկոնեանը:

—Պատմեցէք, ի՞նչ տեսաք,—դարձաւ նա դէպի երկուորները:

Նրանք սկսեցին պատմել: Սպարապետը խորին ուշադրութեամբ լսում էր: Նա չը համբերեց՝ մինչև վերջացնէին, սկսեց ինքը գանազան հարցեր առաջարկել.

—Դու ինձ այն ասան, քաղաքի ո՞ր կողմումն է բանակը:

—Քաղաքի արևելեան կողմում, կարմիր լեռան ստորոտից փոքր ինչ ցած:

—Բանակի ո՞ր կողմումն են գետեզուած արքայական վրանները:

—Դէպի վերևի կողմը, այսինքն՝ դէպի լեռան ստորոտը, մի բարձրութեան վրայ:

—Իսկ արքայական կանանոցը:

—Դէպի արքայական վրանների աջակողմը:

—Ի՞նչպէս է դատաւորուած բանակը:

—Ի՞նչպէս միշտ՝ պայտի ձևով, որի ծալքերը հասնում են մինչև արքայական վրանները:

—Ո՞րտեղ են պահվում հեծելազօրի ձիաները:

—Տարել են աւելի քան տասն ֆարսախ հեռաւորութեան վրայ արածացնելու:

—Ե՞րբ գիտաւորութիւն ունեն չուելու:

—Երեք օրից յետոյ:

Մի քանի այլ հարցեր ևս առաջարկելուց յետոյ, և բոլորի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ստանալուց յետոյ, սպարապետը դարձաւ նրանց, ասելով.

—Գնացէք, հանգստացէք:

Նրանք հեռացան: Հարցուիորձը Ջապուհի բանակի

մասին էր: Այդ երկու մարդիկը ծպտեալ կերպով ուղարկուած էին լրտեսելու նրա բանակը:

Սպարապետը մնաց միայնակ, և սկսեց դարձեալ անհանգիստ կերպով դեզերել գետի ափերի մօտ: Նա այժմ գիտէր թշնամու բանակի դիրքը, գիտէր նրա ամենամանրամասն դրութիւնը, և այդ տեղեկութիւնները բաւական էին նրան, որ նրանց հիման վրայ՝ կազմէր իւր վերին աստիճանի վստահ ձեռնարկութեան ծրագիրը: Նա գիտաւորութիւն ունէր այս գիշեր յարձակուելու Ջապուհի բանակի վրայ: Եւ նրա գիտաւորութիւնը որքան երկիւղալի էր, այնքան և վճռական էր:

Արտագերսի պարիսպների մօտից՝ Ջապուհի կորադուլի կերպով հեռանալուց յետոյ, սպարապետը բաւական չը համարեց Պարսից արքայից արքայի այդ ամօթալի պարտութիւնը, և վճռեց՝ թոյլ չը տալ նորան՝ ողջանդամ դուրս գալ Հայոց սահմաններից: Նրա կատարած չարագործութիւնները այն աստիճան զգալի էին, նրա գործը դրած միջոցները այն աստիճան վիրաւորական էին, որ պէտք էր պատժել այդ գաղանին: Նա աւերակ դարձրեց իւր անցած երկրները, նա կոտորել տուեց իւր ձեռքն ընկած գերիները,—այդ դեռ ևս կարելի էր տանել, Հայոց աշխարհը սովոր էր այս տեսակ հարուածներին: Բայց նա Զարեհաւանի աւերակների մօտ՝ սզատանի կանանց վերաբերութեամբ գործ դրած տմարդի վարմունքով՝ վիրաւորեց Հայոց ազնուականների պատիւը:—Այդ անկարելի էր տանել, մանաւանդ այն խօսքերից յետոյ, որ Արտագերսի տօնախմբութեան օրը Հայոց թագուհին արտասանեց իւր ճառի մէջ. «Մեզ համար չէ հանգստութիւնը, քանի դեռ կը մնայ այն անպատուութեան մուրը, որ քսեց Ջապուհը մեր նախարարների երեսին, նրանց կանանցը և օրիորդներին մերկանդամ կանգնեցնելով իւր բանակի առջև» . . . Մի խումբ ազատանի երիտասարդներ, որ ներկայ էին հանդէսին, հէնց այն բողբոսով վճռեցին վրէժխնդիր լինել: Այդ էր պատճառը, որ սպարապետի հրոսակների մեծ մասը բաղկացած էր Հայոց նախարարների որդիներից, որոնք ուխտել էին վերականգնել վիրաւորուած պատիւը:

Սպարապետը անցաւ նրանց դուռը, առեց իւր հետ մի քանի զուռդեր, և Ջապուհի Արտագերսից հեռանալուց յետոյ, սկսեց անմիջապէս հետամուտ լինել: Նա այնքան չը մօտեցաւ, մինչև Ջապուհը իւր զօրքերի բազմութիւնը բաժանեց մի քանի մասների: Մի մասը յանձնեց Մերուժան Արծրունուն և Վահան Մամիկոնեանին, և մի մասը իւր Զիկ և Կարէն զօրավարներին, թողեց նրանց Հայոց զբաւված երկրները պահելու և նոր նուաճումներ անելու: Իսկ մնացած մասը իւր հետ առնելով, ճանապարհ ընկաւ դէպի Պարսկաստան: Այդ վերջին մասին հետամուտ եղաւ սպարապետը: Մինչև Թարվէզ հասնելը, նա մի յարմար տեղ, կամ մի յարմար ժամանակ չը գտաւ իւր գիտաւորութիւնը ի կատար ածելու: Այժմ թշնամին եկել, հասել էր Հայոց երկրի սահմանագլխին: Եթէ այժմ ևս չը գիտէր իւր նպատակին, այնուհետև ամեն յոյս պէտք էր, կորած

Համարել: Որովհետև նա կանցնէր սահմանը, ոտք կը դնէր պարսկական հողի վրայ, և գործը կը դժուարացնէր: Ուրեմն՝ պէտք էր օգուտ քաղել այդ գիշերից, այդ վերջին և միակ գիշերից:

Նա շարունակում էր դեղերել գետի ափերի մօտ, և լի սրտմտութեամբ նայում էր դէպի արևելքը: Յետուն, Խարայէլի հերոսը, հրամայեց արեգակին կանգնել, մինչև վերջացնէ իւր կռիւը: Իսկ Մուշեղ Մամիկոնեանը, հայոց հերոսը, կը ցանկանար հրամայել նրան, որ ամենևին չը դուրս գայ, մինչև սկսէ իւր կռիւը: Երբեմն նրա անհամբեր աչքերը դառնում էին դէպի այն ճանապարհը, որով եկել էր նա: Նայում էր դէպի խաւար մթութիւնը, և նրա մըրկածուի սրտում անդադար կրկնւում էր այդ հարցը. «Ի՞նչ եղան. . . ի՞նչու այդքան ուշացան». . .

Ջատ չանցաւ, նոյն տեղում, ուր իջեանել էին նրա ձիաւորները, հասան մի քանի խումբ նոր ձիաւորներ: Նա փոքր ինչ հանգստացաւ. դրանց էր սպասում: Բայց այդ դեռ բոլորը չէր. դեռ յետ մնացած մի քանի խումբեր ևս կային:

Նորեկ խումբերի գլխաւորը մօտեցաւ սպարապետին:

—Տեղեկութիւններ ստացաւ, — հարցրեց նա անհամբեր կերպով:

—Ստացայ, — պատասխանեց սպարապետը ուրախ կերպով:

—Ի՞նչ կայ:

—Ամեն ինչ լաւ է: Բայց մերոնք շատ ուշացան: Ի՞նչու պէտք է այդքան ուշանային. . .

—Երևի, կը գան: Գեռ բաւական գիշեր կայ:

—Բայց այստեղից մինչև բանակը բաւական էլ ճանապարհ կայ: Մինչև հասնենք, բոլորովին կը լուսանայ:

—Աւելի լաւ: Գոնէ կը տեսնենք, թէ ինչ ենք անում, և կոյր հաւկուրի նման խաւարի մէջ չենք խարխափի:

Սպարապետը ժպտաց, բայց գիշերային մթութիւնը թոյլ չը տուեց նկատել նրա հեղնական ժպիտը:

—Գու բաւական վստահութիւն ունես քո վրայ, Մեսրոպ, — ասաց նա:

—Ես ոչ թէ բաւական, այլ մեծ վստահութիւն ունեմ իմ ձիաւորների վրայ, Մուշեղ, — պատասխանեց փոքրիկ սպան:

Գա, իրաւ, Մեսրոպ տարօնեցին էր: Ինքը կարճ, լեզուն — երկար: Խօսակցութիւնը ընդհատեցին զանազան խուլ հնչիւններ, որ յայտնի չէր, թէ որ կողմից էին լրսվում: Երկուսն էլ իրանց ուշադրութիւնը լարեցին դէպի այդ հնչիւնները:

—Ջեփորի և թմբուկների ձայներ են, — ասաց սպարապետը: — Բանակի կողմիցն են լսվում:

—Այդ ի՞նչ է նշանակում, — հարցրեց Մեսրոպը, փոքր ինչ անհանգստանալով:

—Այդ պարսից առաւօտեան ամենօրեայ սովորութիւնն է, — հանգստացրեց նրան սպարապետը: — Գիշերը լուսանալու մօտ է. շեփորները հնչեցնում են, թմբուկները դա-

փում են, որ մարդիկ զարթնեն, պատրաստուեն, ծագող արեգակին երկրպագութիւն տալու համար:

—Ջատ դեղեցիկ, թող զարթնեն: Իսկապէս, լաւ բան չէ՝ քնած մարդու վրայ յարձակուիլը:

—Բայց այդ դեռ առաջին կոչնական ձայնն է: Մինչև արևի ծագելը, երկու անգամ ևս պէտք է հնչեցնեն:

Նրանք սկսեցին յետ ու առաջ շրջել գետի ափերի մօտ, մինչև բոլոր սպասուող խումբերը եկան: Թէ սպարապետը և թէ Մեսրոպը՝ երկուսն էլ վստեցին դիմաւորելու: Տեսնելով նրանց, մի բարձրահասակ երիտասարդ շտապով ցած իջաւ ձիուց, և գրկեց երկուսին ևս:

—Ես, երևի, երկար սպասել տուի ձեզ, — ասաց նա ներողութիւն խնդրելով: — Բայց այդ իմ մեղը չէ: Իմ բռնած ճանապարհը սաստիկ ցեխ էր: Ձիաները հազիւ-հազ կարողանում էին շարժուել: Երեկուայ անձրևը բոլորովին փչացրել էր ճանապարհը:

—Ուրեմն, պէտք է սպասել, մինչև ձեր ձիաները փոքր ինչ հանգստանան, — հարցրեց սպարապետը:

—Անպատճառ: Սաստիկ յոգնած են:

Այդ զուարթ, փառահեղ երիտասարդը Մահակ պարթևին էր — Ներսէս մեծի որդին: Նրա ձիաւորները առանձին խումբերով գետեղուեցան առաջիններից փոքր ինչ հեռու, իսկ ինքը, սպարապետին և Մեսրոպին իւր հետ առնելով, մեկուսացան դէպի մի այլ կողմ, նստեցին գետեղի մօտ, փափուկ խոտերի վրայ: Սպարապետը հաղորդեց նրանց՝ իւր լրտեսների միջոցով ստացած բոլոր տեղեկութիւնները: Իսկոյն կազմուեցաւ մի բացօթեայ պատերազմական խորհուրդ, որը տեւեց մինչև պարսկական բանակից լսելի եղաւ թմբուկների և շեփորների երկրորդ կոչնական ձայնը: Այդ խորհրդաւոր ձայնը շտապեցրեց նրանց: Այդ ձայնը կոչում էր բարեպաշտ զրադաշտականներին դէպի աղօթք, դէպի երկրպագութիւն տուեցնան լուսատուին, — իսկ հայոց ուխտապահներին կոչում էր նա դէպի կռիւ, դէպի արեւահեղութիւն. . .

Նրանք վեր կացան, հրամայեցին պատրաստուել և ճանապարհ ընկնել: Ջեփորների և թմբուկների երրորդ ձայնը պիտի աւետէր արշալոյսի ծագումը: Վճռեցին՝ որ գոնէ այդ ժամանակ հասած լինեն նշանակած տեղը. . .

Ի Ա Ֆ Ֆ Ի

(Կը շարունակուի):

ՋԱՆԱՋԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

Գերմանացի կաշորը վերջին ժամանակները, իւր աղատ ժամերին, սովորաբար ստիպում է կարգաւ իրան համար մի որ և է վէպից կամ վէպիկից գլուխներ: Ինքը կաշորը ցոյց է տալիս՝ այն գերբը, որի հետ կամենում է ծանօթանալ: Այս օրերս իւր հերթակալ թիկնապահին, որ կատարում է կարգացողի պարտաւորութիւնը, նա տալիս է էմիլ Զօլայի

վէպերից մէկը: Թիկնապահը ընդամենը մի քանի վէպեր կարգաւորեց չեւոյց, կայսրը ընդհատում է նրան, նկատելով. «Նոցանկանում էի ծանօթանալ նոր բէյապարան շիւլայի հեղինակութեանց ընաւորութեան հետ: Այժմ ես համոզվեցայ, որ այդ գիրքը գրուած է լաւ, բայց չեմ ուզում նորան աւելի կարգաւ: Այսուհետեւ ինձ մնում է ապրել շատ քիչ, և այդ կարճ ժամանակը ես կը ցանկայի պահպանել մի փոքր իլլիւզիա: Չեմ ցանկանում այժմ, ծերութեան հասակումս, ուսումնասիրել մարդու վատ կողմերը իրանց բոլոր մերկութեամբ»: Յետոյ կայսրը վերցնում է Թիկնապահից Զօլայի վէպը և փոխադրել տալիս է Բագէնացի բանաստեղծ Շէֆլէի ոտանաւորներին մի հատորը:

Վերջին ժամանակ Փարիզի պճնասէրները արդէն սկսել են՝ սեւ փոխադրել՝ կարմիր Փրակներ հագնել, որովհետեւ սեւ գոյնի Փրակները կորցրել են իրանց զօրութիւնը, քանի որ սպասաւորներն էլ հագնում են: Այժմ կարմիր Փրակները այնչափ տարածվել են, որ սեւ գոյնի Փրակներ գրեթէ հազիւ են հագնում Փարիզում: Բացի այդ, պճնասէրների համար հրապուրել նորութիւն է դարձել և եղունգներ օտիւզօծելը: Ոսկեզօծ եղունգների վերայ մի չափանի ժամանակ մնում է, եթէ օսկին ամենաբարձր տեսակից է:

Այսպէս, ուրեմն վերջին նորաձեւութիւնը բաւական թանկ է և շուայ:

«Կարմիր Խաչ» Ընկերութեան միջադպարին յանձնաժողովը հրատարակել է խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւններ գերմանացիների 1870 թ. պատերազմին ունեցած կորուստի մասին: Սահմանից անցել էին 33,101 սպայ և 1,113,252 զինուոր: Գործող զօրքից սպանուել և վիրաւորուել են 98,233 մարդ, որոնցից 650 հրացանով և սլաքներով, 1,146 թուրերով ու նիզակներով և 96,437 հրաձիգ զինքերից: Վերջին թուից 90 հազար սպանուել են կամ վիրաւորուել են հրացանների և ատրճանակների գնդակներով և 6 հազար թնդանութներով: Ամենաքիչ արիւնալի կռիւը եղել է Սեգանինը, ուր սպանուել և վիրաւորուել է միայն 3 տոկոսը, Մեցցայի և Ամէնի կռիւները, ուր կորուստը միայն 2 տոկոսից է եղել: Ամենաարիւնալի ճակատամարտը տեղի է ունեցել Մարո-Լա-Փուրի մօտ, ուր կորուստի թիւը հասել է մինչև տոկոսիքի 17: Եթէ այդ հետեանքները համեմատենք նախկին պատերազմների հետ, կերևայ, որ սպանուածների թիւը գնալով պակասում է: Այսպէս պրուսական Կօլինեան ճակատամարտի ժամանակ 1757 թուին, կորցրել են իրանց գործող զօրքերի 40 տոկոսիքը, աւստրիացիները Ասպերնում ունեցել են 30 տոկոսիք կորուստ:

Գերմանացի չափանի վիպասան Ֆրեդրիկոյ Շպիլհագենը ձեռնարկել է մի նոր, մեծ վէպ գրելու, որի նիւթը կը լինեն 1813 և 1814 թուականի անցքերը: Վէպի վերնագիրն է «Noblesse oblige»:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Համախու հայոց ծխական ուսումնարանի համար հարկաւոր են մի ուսուցիչ ուսուց լեզուից և մի ուսուցչուհի հայոց լեզուից: Յանկացողները պայմանների տեղեկանալու համար թող գիմեն պ. Ջիրվանգադէին: Հասցէն իմանալ կարելի է Կենտրոնական գրաւաճառանոցում:

Լոյս տեսաւ մամուլի տակից և վաճառվում է «Կեդրոնական» և «Կովկասեան» գրախանութներում:

Ո Ս Կ Ի Բ Զ Է Զ

Ժողովրդական վէպ Է.Գ.Ա.Ր ՊՅ, Թարգմանեց Գրիգոր Շահբուզադեան:

Գինն է 20 կոպէկ:

Տպագրութեան համար ընտրովին պատրաստ է՝

ԲՆԱԻՌՈՒԹԵԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Յոյսեր և քաղձանքներ ԱՆԴՐԷԱՍ ԳԱՐԻԷԼԻԻ, Բարիկ տեխնիքական ինստիտ. իտալական գրականութեան պրօֆէսորի:

ՎԻԿՏՈՐ ՀԻԻԳՈՅԻ

Թ Ե Ո Ւ Ա Ռ Ն Ե Ր Ը

Պ. Նշան Պէրպլեբեանի հրատարակութեամբ նորից տըպագրվում է Կ. Պօլսում: Մինչև այժմ դուրս էր եկած միայն երեք հատոր: Այս օրերս ստացանք չորրորդ հարկը Իւրաքանչիւր հատորի գինն է մէկ ր.: Ճանապարհածախք մի հատորի համար 20 կոպէկ, չորս հատորի համար միասին 50 կ.

Դիմել՝ Тифлисть. Центральная Книжная торговля: Երկրորդ տպագրութիւնը առաջինի համեմատութեամբ աւելի շքեղ է, թուղթը ընտիր, պատկերները բաւարար և լեզուն մաքուր:

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ի

ԵՒ ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ Է ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑՈՒՄ

ԿՐՕՆԻ ԴԱՍԱԳԻՐԲ

ԵՐԿՐՈՐԻ ՏԱՐՈՒԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆ

Հայոց եկեղեցական-ծխական ուսումնարանների համար. Համաձայն ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսից հաստատուած ծրագրի:

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԻԻՏ ԲԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ

Գինն է 25 կոպէկ:

Շուտով կը տպագրուի կրօնի դասագիրք երրորդ տարուայ համար:

Խմբագիր-հրատարակիչ ԱՔԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ:

Լոյս տեսաւ մամուլի տակից եւ վաճառվում է Զաքարիա
Գրեգորեանի գրափաճառանոցում:

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԻ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

ԵՒ

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԷՊ

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թարգ. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

Գինն է 50 կոպէկ.

Unter dem Titel

ARMENISCE BIBLIOTHEK

(Herausgeber: ABGAR IOANNISSIANY)

führe ich dem deutschen Lesepublikum eine Serie der besten, ausgewählten Werke einer in Europa noch wenig bekannten, und doch viele Schätze bergenden Litteratur der Gegenwart in vorzüglichen Uebersetzungen und ge-
diegener handlicher Ausstattung vor.

Als erster und zweiter Band wurden soeben ausgegeben

I

DREI ERZÄHLUNGEN

VON

RAPHAEL PATKANIAN

Aus dem Armenischen uebertragen

VON

ARTHUR LEIST

Ein Band 8°, 13 Bogen.—Preis 75 kop.

II

LITTERARISCHE SKIZZEN

VON

ARTHUR LEIST.

Inhalt: Ein Volkssänger. Raphael Patkanian. Pater Leo Alischan. Mkrtitsch Beschiktaschlian. Abo-
wian. Die Kongregation der Mechitaristen. Erzbi-
schof Gabriel Aiwassowski. Gabriel Sundukiantz.
Das armenische Zeitungswesen. Ein Vater seines
Volkes.

Ein Band 8° 12 Bogen.—Preis 75 kop.

III

**BILDEN AUS PERSIEN UND TÜRKISCH-
ARMENIEN**

VON

RAFFI

Aus dem armenischen übersetzt

VON

LEO RUBENLI

Ein Band 8°, 14 Bogen. Preis 75 kop.

Für den Kaukasus ausschliesslich zu haben in der
Центральная Книжная Торговля въ Тифлисъ.

WILH. FRIEDRICH

K. R. Hofbuchhändler

Դուրս եկաւ մամուլի տակից եւ վաճառվում է
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՅՈՒՄ

ՇԷՔՍՊԻՐ

ԵՒ ԻԻՐ

ՀԱՄԼԵՏ

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԻՐՆ

ՈՒ

ՔՆՆԳԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԵՂ. ՊԵՏՐՈՍ ԱԳԱՄԵԱՆԻ

Գինն է 1 ռուբլ:

Օտարաքաղաքացիք կարող են գիմել. Тифлисъ,
въ Центральный книжный магазинъ,

Ա. Ղ. Օ. Թ. Ա. Գ. Ի. Ք.

Ըստ ժամկարգութեան Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ.

Պարզաբանեալ է Տէր-Յովհաննէս քաջ. Մկրեան.

Հրամանաւ Տ. Ներսիսի ս. Պատրիարքի եւ հաճութեամբ կրօնային ատենի:

Այս ընտիր Աղօթագիրքը, որ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ժամկարգութեան ամփոփումն է, բաց աւելի կանոնաւորած եւ այնպէս յարմարեցրած, որ իւրաքանչիւր Հայ-քրիստոնեայ, ձեռքին ունենալով սորան, կարող է անխափան հետեւել առօրեայ ժամատացութեանը եւ, ինչպէս ճշմարիտ Հաւատացեալ, կարգաւ իւր եկեղեցու աղօթքները ըստ աւուր պատշաճի, տանը եւ եկեղեցւում: Աղօթքներից մի քանիսների թարգմանութիւնն եւս դրած է պարզ եւ դիւրին ոճով:

Սոյն աղօթագիրքը—ժամագիրքը, որ հրատարակուած է ընտիր տպագրութեամբ զարգարած մի քանի շքեղ պատկերներով եւ սիրուն կազմած, արժէ ընդամէնը 1 ռ. 50 կ. մինչդեռ հասարակ ժամագիրքները երկու ռուբլուց պակաս երբէք չեն արժենում:

Առաջարկում ենք սորան որպէս ընտիր եւ յարմար ընծայ ուսումնարանների աշակերտներին եւ աշակերտուհիներին:

Խորէն ծայրագոյն վարդապետ Ստեփանէի հրատարակած
«ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱՆՈՅ» ամսագիրը

պիտի հրատարակի Պետերբուրգում կանոնաւոր կերպով ճանաչարժանի եւ ընդհանուր գրականային ուղղութեամբ, ներկայ 1887 թուի Սեպտեմբեր ամսից քանի մի հայազն երիտասարդների գործակցութեամբ եւ աշխատակցութեամբ: Տարեկան գինն է 5 մանէթ:

Հասցէն. Редакция „Манкаваржаноцъ“, Петербургъ, Невскій проспектъ, д. Армянской церкви.

Дозв. Ценз. Тифлисъ, 25 Іюня 1887 г.

Типографія И. Мартиросіанца, на Орб. ул., д. № 1/2